

RIVM rapport 500013001/2002

Symposium 'Balans in Duurzaamheid'

Verslag presentaties en discussies

4 juni 2002 Rolzaal, Binnenhof, Den Haag

W. van Duijvenbouden en A.M. Poolman
(redactie)

Samenvatting

Het Milieu- en Natuurplanbureau organiseerde het symposium 'Balans in Duurzaamheid' in Den Haag op 4 juni 2002. The sessie startte met een presentatie door de heer Van Egmond, waarbij hij in ging op de problematiek rond de opzet en inhoud van een Duurzaamheidsbalans. De heren Brinkhorst en Van Geel pleitten voor een brede definitie van het begrip 'duurzaamheid'. Ook de heer Wijffels ondersteunde dit, maar twijfelde aan de haalbaarheid daarvan op de korte termijn. Door de heer Scheltema werd voorgesteld primair uit te gaan van een smalle definitie en daarbij startend vanuit de ecologische invalshoek. In dat kader stelde de heer Wijffels voor om gaandeweg te proberen de onderlinge interacties tussen de verschillende domeinen beter in kaart te brengen. De heer Van Geel bleek bereid om in voorkomende gevallen voorlopig genoeg te willen nemen met globale gegevens. Ook werd gepleit om op naast het financiële koffertje ook een ecologische koffer aan het parlement te presenteren: 'De ecologische staat van de natie zou net zo duidelijk in beeld moeten worden gebracht als de economische staat van de natie'. Gewaarschuwd werd een duidelijke scheiding te maken tussen de rapportage en het waardeoordeel hierover.

Tijdens de forumdiscussie twijfelde de heer Van Hoek (CPB) aan de meerwaarde van een Duurzaamheidsbalans. De heer Brinkhorst waarschuwde naar aanleiding hiervan voor de eenzijdigheid van sectorale rapportages. De heer Schnabel (SCP) vond dat in de trits 'economie, sociaal-cultureel en ecologie' feitelijk de economie de zwakke schakel is, die moet reageren op de ontwikkelingen in de 2 andere domeinen. Hij pleitte voor de volgorde 'ecologie-sociaal-economie'.

Abstract

The symposium on 'Balance in Sustainability' was organised by the Office for Environmental Assessment (MNP) of the RIVM in The Hague on June 4th 2002. Mr Van Egmond, Director of the MNP started off the symposium with a presentation on the structure and the content of a 'Balance in Sustainability'. Mr Brinkhorst, Dutch Minister of Agriculture, Nature Management and Fisheries and Mr Van Geel, a Dutch Member of Parliament, followed with arguments promoting a broad definition of the concept of 'sustainability'. Mr Wijffels, Chair of the Social Economic Council, supported this view; however, he expressed doubts about the feasibility in the short term.

A suggestion was then made by Mr Scheltema, Chair of the Scientific Council for Government Policy, to start with a narrow definition from an ecological point of view. Wijffels suggested that a gradual attempt be made to map the interactions between the different domains. Another idea put forward was to present Parliament not only with the annual national budget but also the current status of the nation's ecology. Nevertheless, we were warned about including value judgements in the reportage.

During the panel discussion after the presentations, Mr Van Hoek of the Bureau for Economic Policy Analysis expressed his doubts about the added value of a Balance in Sustainability, after which Mr Brinkhorst warned us about the one-sidedness of sectoral reports. The Director of the Social and Cultural Planning Office, Mr Schnabel, was of the opinion that the economy, being the weak link in the 'economy-socio-cultural-ecology' trio, would have to react to the developments in the other two domains. He argued for the following order of priorities: 'ecology-socio-cultural-economy'.

Inhoud

1 Samenvatting en conclusies	5
1.1 Samenvatting	5
1.2 Conclusies	6
2 Inleiding	7
3 Het Symposium	9
3.1 Opening	9
<i>M. Scheltema, voorzitter WRR</i>	9
3.2 Contouren van een Duurzaamheidsbalans	11
<i>N.D. van Egmond, directeur Milieu en Natuurplanbureau - RIVM</i>	11
3.3 Visie op een Duurzaamheidsbalans I	21
<i>H.H.F. Wijffels, voorzitter Sociaal-Economische Raad</i>	21
3.4 Visie op een Duurzaamheidsbalans II	25
<i>P.L.B.A. van Geel, lid Tweede Kamer en oud-Gedeputeerde Noord-Brabant</i>	25
3.5 Visie op een Duurzaamheidsbalans III	28
<i>L.J. Brinkhorst, minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij</i>	28
3.6 Forumdiscussie	31
3.7 Conclusies door M. Scheltema	41
Bijlage	42
Deelnemers aan het Symposium 'Balans in Duurzaamheid'	42



1 Samenvatting en conclusies

1.1 Samenvatting

Door het Milieu- en Natuurplanbureau - RIVM (MNP-RIVM) is op 4 juni 2002 in de Rolzaal op het Binnenhof te Den Haag een symposium gehouden gericht op de verkenning van de contouren van een Duurzaamheidsbalans. Na een presentatie over dit onderwerp door de directeur van het MNP-RIVM, de heer N.D. van Egmond, werd hierop gereageerd door de minister van LNV de heer L.J. Brinkhorst, de voorzitter van de SER de heer H.H.F. Wijffels en de heer P.L.B.A. van Geel, oud-gedeputeerde en lid van de Tweede Kamer. Dagvoorzitter was de heer M. Scheltema, voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Aan de forumdiscussie werd behalve door de sprekers tevens deelgenomen door de heren P. Schnabel, directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), W. Derksen, directeur van het Ruimtelijk Planbureau (RPB) en T.H. van Hoek, plv. directeur van het Centraal Planbureau (CPB). Tevens werd aan de forumdiscussie deelgenomen door diverse deelnemers vanuit de zaal.

Door de heer Van Egmond werd ingegaan op de problematiek rond de opzet en inhoud van een Duurzaamheidsbalans, resulterend in een aantal discussiepunten. De heren Brinkhorst en Van Geel pleitten voor een brede definitie van het begrip 'duurzaamheid'. Ook de heer Wijffels ondersteunde dit, maar twijfelde aan de haalbaarheid daarvan op de korte termijn. Door de heer Scheltema werd voorgesteld primair uit te gaan van een smalle definitie en daarbij vanuit de ecologische invalshoek relaties te leggen naar de economische en sociaal-culturele aspecten. In dat kader werd door de heer Wijffels voorgesteld om gaandeweg te proberen de onderlinge interacties tussen de verschillende domeinen beter in kaart te brengen. Dit werd onderschreven door de heer Van Geel, die vanuit de door hem voorgestane brede aanpak bereid bleek, in voorkomende gevallen voorlopig genoeg te willen nemen met globale gegevens. Algemeen werd geconstateerd dat de ecologische invalshoek van gelijk gewicht is als de economische invalshoek. Gepleit werd om op naast de financiële koffer ook een ecologische koffer aan het parlement te presenteren: 'De ecologische staat van de natie zou net zo duidelijk in beeld moeten worden gebracht als de economische staat van de natie'. Gewaarschuwd werd een duidelijke scheiding te maken tussen de rapportage en het waardeoordeel hierover; dit laatste blijft voorbehouden aan de politiek. Tijdens de forumdiscussie twijfelde de heer Van Hoek aan de meerwaarde van een Duurzaamheidsbalans. De heer Brinkhorst waarschuwde naar aanleiding hiervan voor de eenzijdigheid van sectorale rapportages. De heer Schnabel vond dat in de trits 'economie, sociaal-cultureel en ecologie' feitelijk de economie de zwakke schakel is, die moet reageren op de ontwikkelingen in de 2 andere domeinen. Hij pleitte voor de volgorde 'ecologie – sociaal – economie'.

1.2 Conclusies

Op basis van een grondige evaluatie van de presentaties en discussies 4 juni concludeert het MNP-RIVM voor het vervolgtraject tot de volgende aanpak.

Gedacht wordt aan een Duurzaamheidsbalans die het schaalbereik van de lokale omgeving tot aan de mondiale biosfeer in een continuüm laat zien en vooral de voortdurende interacties tussen die schaalniveaus zichtbaar maakt. Daarbij worden de implicaties van de maatschappelijke ontwikkeling en besluitvorming in Nederland voor gebieden elders in de wereld zoveel als wetenschappelijk doenlijk is, zichtbaar gemaakt. Afgezien van de ecologische aspecten komen daarbij de economische (handelsstromen) en sociale (armoede) vraagstukken reeds aan de orde. In samenwerking met de andere planbureaus zal getracht worden de inzichten in de relevante samenhangen verder te vergroten.

Op het lokale schaalniveau spelen subjectieve beleving en achterliggende waardenoriëntaties een relatief grote rol, bijvoorbeeld de hinder door geluid. Hier zal getracht worden de benadering zoals die met name door TELOS in Noord-Brabant gevolgd wordt, met steun van het SCP door te vertalen naar het landelijke niveau. Op die manier worden de houding en het gedrag van de Nederlander, alsmede de Nederlandse politieke besluitvorming beoordeelbaar gemaakt tegen de veel bredere achtergrond van vooral de ecologische en de daar direct mee samenhangende economische- en sociale implicaties, zowel binnen Nederland zelf als elders. Najaar 2002 hoopt het MNP-RIVM in deze lijn tot een concreet voorstel voor een Duurzaamheidsbalans te komen.



2 Inleiding

Het Milieu- en Natuurplanbureau – RIVM (MNP-RIVM) heeft het initiatief genomen om samen met de andere planbureaus de mogelijkheden te verkennen voor een jaarlijks uit te brengen Duurzaamheidsbalans. Daarin zou aangegeven moeten worden of de samenleving zich in een ‘duurzame’ richting ontwikkelt.

Achtergrond hiervan is, dat medio 2001 de landelijke adviesraden, waaronder de SER, de VROM-raad en de Raad voor het Landelijk Gebied, hebben voorgesteld tot een jaarlijkse Duurzaamheidsbalans te komen. Tezelfdertijd heeft het Kabinet de planbureaus uitgenodigd een dergelijke, elk jaar in mei te presenteren balans te maken; hierover is onlangs ook gerapporteerd in het kader van de Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling (NSDO). Een dergelijke Duurzaamheidsbalans beoogt aan te geven of ontwikkelingen in maatschappij en beleid al dan niet in een ‘duurzame’ richting gaan. Die duurzaamheid zal dan zowel beoordeeld moeten worden op het niveau van Nederland zelf, als van Europa en de wereld als geheel.

Het is de afgelopen jaren overigens moeilijk gebleken het begrip ‘duurzame ontwikkeling’ te concretiseren. Sinds de VN-conferentie in Rio de Janeiro in 1992 wordt het begrip vooral geïnterpreteerd als een evenwichtige ontwikkeling van ecologische, economische en sociaal-culturele kwaliteiten, zodanig dat die ontwikkeling ook in de toekomst volgehouden kan worden. Het streven naar duurzame ontwikkeling is echter opgekomen tegen de achtergrond van, veelal onomkeerbare, ecologische veranderingen die mede de randvoorwaarden bepalen voor toekomstige ontwikkelingen en bestaanskwaliteiten. Dit is dan ook de voornaamste reden om een eerste poging tot bredere operationalisering te ondernemen vanuit het ecologisch perspectief.

Tegen de hiervoor geschetste achtergrond heeft het MNP-RIVM een eerste, oriënterende verkenning uitgevoerd naar de mogelijkheden om tot een zogenaamde Duurzaamheidsbalans te komen. Daarbij kwamen de volgende conclusies en discussiepunten naar voren:

- Gekozen moet worden voor een brede, dan wel een smalle definitie van duurzaamheid. In de brede definitie wordt duurzame ontwikkeling gezien als de ontwikkeling van zowel de ecologische, de economische en de sociaal-culturele bestaanskwaliteit. In de smalle definitie worden de economische en sociaal-culturele aspecten wel in beschouwing genomen, maar slechts om na te gaan of de ecologische kwaliteit als toekomstige ‘bestaansvoorwaarde’ in tact blijft.
- De beoordeling van de ‘duurzaamheid’ van de actuele ontwikkelingen (in een duurzaamheidsbalans) zal gebaseerd moeten zijn op de gelijktijdige beschouwing van de toestand op lokaal/nationaal en op mondiaal niveau.
- Indicatoren zijn voor een deel te funderen op (beperkte) wetenschappelijke inzichten in het functioneren van het sociale, het economische en vooral het ecologische systeem en in die zin ‘middel’ – georiënteerd. Daarbij zijn altijd expliciet of impliciet ‘wereldbeelden’ nodig om aan die indicatoren betekenis en volledigheid te geven. Alleen

- dan zou tot een beredeneerde voorkeur voor een bepaalde set indicatoren gekomen kunnen worden.
- Daarnaast zullen indicatoren gebaseerd zijn op waarden-oriëntaties en in die zin meer 'doel-georiënteerd'. Daarvan is met name sprake bij de gewenste kwaliteit van de huidige leefomgeving voor zover het om omkeerbare, niet naar later en elders doorwerkende kwaliteiten gaat, bijvoorbeeld geluidhinder en veiligheid. Inzicht in waarden-oriëntaties is nodig om te kunnen beoordelen welk gewicht aan de onvermijdelijk naast elkaar bestaande wereldbeelden moet worden toegekend. De vraag naar duurzaamheid is dus impliciet tegelijkertijd een vraag naar doelstellingen.

Om de ideeën en denkbeelden van het MNP-RIVM over de contouren van een Duurzaamheidsbalans te toetsen aan de behoeften van overheden en maatschappelijke groeperingen, mede gelet op het mogelijk gebruik van een dergelijke balans in de praktijk bij de doorwerking van het beleid op het terrein van duurzame, ontwikkeling, heeft het MNP-RIVM op 4 juni 2002 een symposium georganiseerd onder de titel 'Balans in Duurzaamheid'. Sprekers tijdens dit symposium waren de heren L.J. Brinkhorst, minister van LNV, H.H.F. Wijffels, voorzitter van de Sociaal Economische Raad, P.L.B.A. van Geel, oud-gedeputeerde en lid van de Tweede Kamer en N.D. van Egmond, directeur van het MNP-RIVM. Dagvoorzitter was de heer M. Scheltema, voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Deze rapportage bevat een weergave van de presentaties van de sprekers en van de aansluitend gehouden forumdiscussie.

3 Het Symposium

3.1 Opening

M. Scheltema, voorzitter Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid



Het Milieu- en Natuurplanbureau van het RIVM (MNP-RIVM) wordt uitgedaagd te werken aan de ontwikkeling van een Duurzaamheidsbalans; een taak waarvan de inhoud nog betrekkelijk onduidelijk is. Om hierover meer duidelijkheid te verschaffen is dit symposium georganiseerd. De uitdaging komt in de eerste plaats van het kabinet, die in het kader van de Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling (NSDO) stelt dat de planbureaus, waaronder het MNP-RIVM, indicatoren moeten ontwerpen om de duurzame ontwikkeling te monitoren. Daarnaast komt de uitdaging vanuit de landelijke adviesraden die voorstellen om, al dan niet in de plaats van de Milieu- en Natuurbalans, te komen tot een Duurzaamheidsbalans. Is dat mogelijk en hoe zou zo'n Duurzaamheidsbalans er uit moeten zien? Hier speelt ook de verhouding tussen wetenschap, beleid en politiek. Hoe kan vanuit de wetenschap door de planbureaus aan de beleidsvorming worden bijgedragen?

In het verleden leken er objectieve grenzen te zijn aan wat voor schade er straffeloos aan het milieu kon worden aangebracht. De wetenschap definieerde normen en het beleid zorgde ervoor dat aan de door haar gestelde normen de hand werd gehouden. De huidige realiteit laat echter zien, dat dit niet zo simpel ligt. Zo blijkt, dat de wetenschap veel minder zekerheden kan geven dan het beleid van haar verwacht. De processen waar het om gaat zijn vaak zo gecompliceerd, dat het niet mogelijk is harde uitspraken te doen over de gevolgen van een bepaald handelen. Er zijn ook risico's die niet verder te verkleinen zijn en waarmee we hebben te leven. Zelfs als we weten welke waarden in het geding zijn, dan kunnen die waarden toch nog heel verschillend beoordeeld en gewaardeerd worden. Het beleid heeft dan ook te maken met duurzame risico's, die een blijvend gegeven voor het beleid zijn. Dit alles compliceert de vraag wat de inhoud zou moeten zijn van een Duurzaamheidsbalans.

De reikwijdte van het begrip duurzame ontwikkeling wordt heel verschillend opgevat. De oorsprong ervan ligt in het ecologische perspectief. Tegenwoordig wordt het

duurzaamheidsbegrip echter vaak veel breder getrokken. Hierbij wordt niet alleen gedacht aan de ecologische wereld die we aan de generaties na ons achterlaten, maar ook aan de wereld in sociaal – en/of in economisch opzicht. Is het vanuit het beleid een voordeel het begrip breed te trekken of juist niet? Ook dat is een vraag waarvan het antwoord voor het MNP-RIVM van belang is

Duidelijk is, dat vanuit de NSDO gekozen wordt voor een brede benadering. Dit weerspiegelt zich ook in het advies van de SER. Maar bij de WRR is recent een advies vastgesteld waarin wordt gesteld dat het juist beter is uit te gaan van het ecologisch perspectief en niet alles onder het brede begrip duurzaamheid te brengen. Verschil van inzichten dus. Het is van belang daarin wat meer helderheid te krijgen. Wat is een goede benadering en op welk kompas moet het MNP-RIVM varen?

3.2 Contouren van een Duurzaamheidsbalans

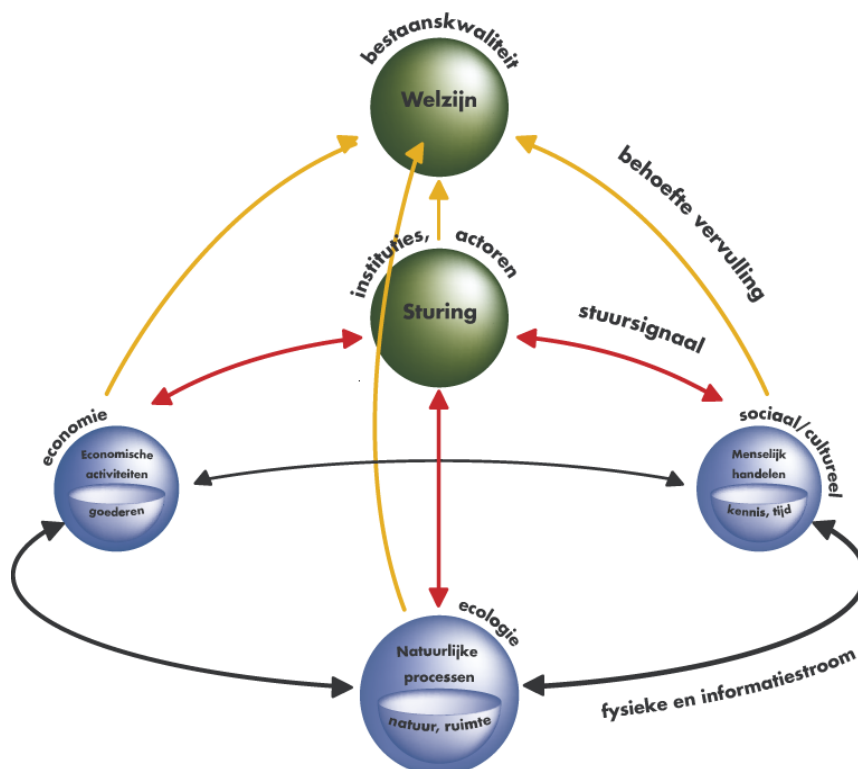
N.D. van Egmond, directeur Milieu en Natuurplanbureau - RIVM



De discussie over duurzame ontwikkeling duurt nu al zo'n 10 jaar. Het is dan ook een complex onderwerp. In deze bijdrage zal de door het MNP ontwikkelde denktrend worden uiteengezet. In de literatuur zijn vanuit de gehele wereld talloze suggesties te vinden voor indicatorensets die de duurzame ontwikkeling beschrijven. Een keuze blijkt moeilijk en leidt nu al tot een tijdverlies van vele jaren. De relevantie van de indicatoren kan worden afgeleid uit de beschikbare kennis en vigerende waarden. De beschikbare kennis op het terrein van duurzame ontwikkeling is echter beperkt en in beginsel ontoereikend. Vigerende waarden moeten aan de beschikbare kennis gekoppeld worden. Gebeurt dat niet, dan komt er nooit een einde aan de discussie.

Wat is het doel van een Duurzaamheidsbalans? Eén van de mogelijkheden is, dat een Duurzaamheidsbalans politici inzicht moet geven in de keuzes die ze maken. De vragen die hierbij horen zijn: hoe ontwikkelt Nederland zich, hoe ontwikkelt de wereld zich en moeten we daar blij mee zijn? De eerste vragen zijn objectief; bij de laatste gaat om een waardeoordeel. Dilemma is o.a. de vraag of we alleen kijken vanuit het ecologisch perspectief, dus over de basisbehoeften van de mens, of dat het economische en het sociaal-culturele perspectief (zoals arbeidsmogelijkheden, culturele ontwikkeling en sociale cohesie) gelijkwaardig moeten worden meegenomen. Een andere vraag is, of de lokale leefomgeving bij duurzaamheid hoort of niet. Wanneer we praten over geluidshinder, luchtverontreiniging op lokale schaal, de beschikbaarheid van groen in de omgeving van de stad, heeft dat dan te maken met duurzaamheid of is het een kwestie van de kwaliteit in het hier en nu? Een ander aspect is de ecologische draagkracht; de vraag of de wereld, de omgeving of ons lichaam alles wel aan kan. Verder speelt de keuze of we duurzame ontwikkeling moeten bezien op nationale, regionale of mondiale schaal. Ook bij de discussie in het

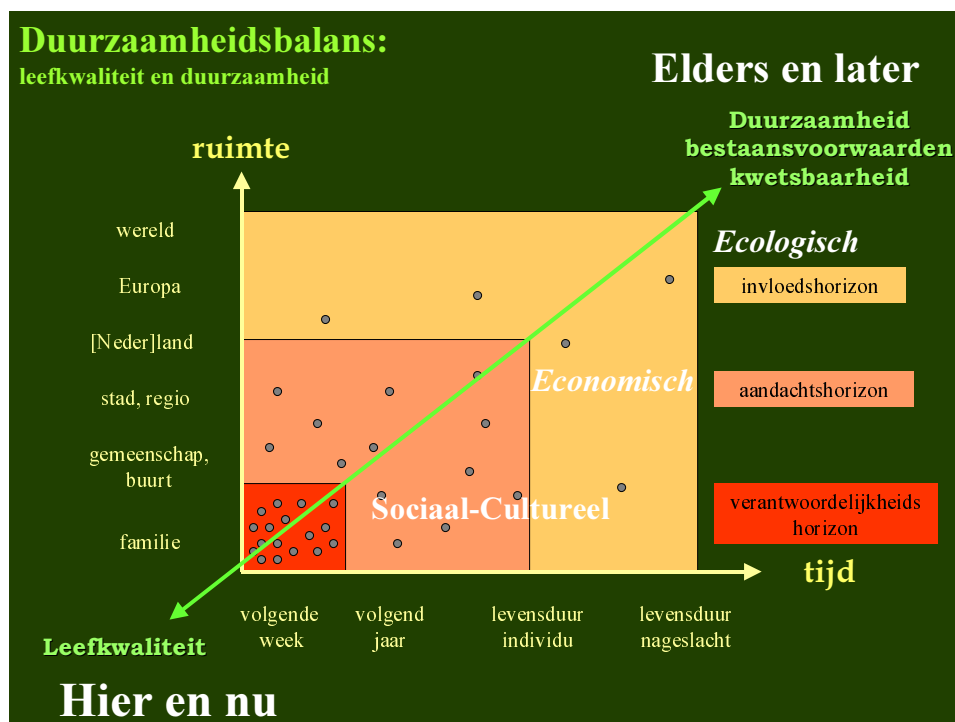
kabinet rond de NSDO was een discussiepunt of de strategie nu moet gaan over Nederland of dat de plaats van Nederland in de wereld ook mee moet worden genomen. Een laatste aandachtspunt is de vraag of het nu gaat over de objectieve toestand van de wereld die we moeten beschrijven, de subjectieve beleving daarvan of een combinatie van beide.



Figuur 1 Duurzame ontwikkeling in model

Het MNP-RIVM volgt de gedachte van de Wereldbank dat de bestaanskwaliteiten die het bestaan kenmerken op te delen zijn in het sociaal-culturele, (of het geestelijke), het economische- en het ecologische domein. Die 3 bestaanskwaliteiten beschrijven de kwaliteit van het bestaan waarin gehandeld wordt door overheden en andere actoren. Deze moeten ervoor zorgen dat die bestaanskwaliteiten in evenwicht blijven. Als de balans te sterk verschuift gaat het verkeerd en is het systeem niet meer stabiel.

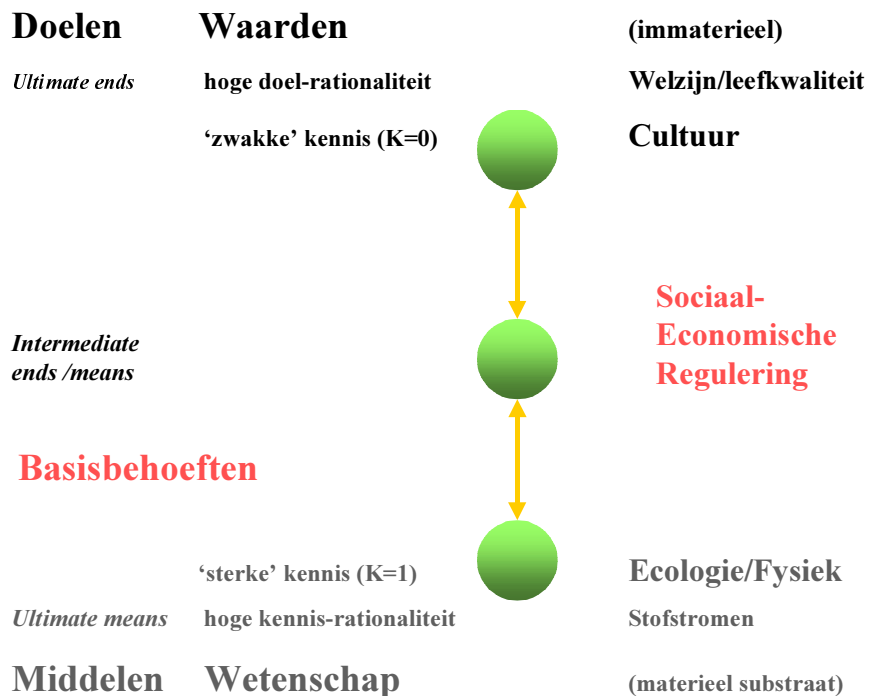
Nederland heeft 4 planbureaus. Drie vallen samen met de 3 genoemde bestaanskweliteiten (zie figuur 1). Een ideale situatie dus om het vraagstuk bij de kop te pakken, beter dan in welk land ter wereld ook. Sinds kort bestaat er ook een vierde, ruimtelijk planbureau; dit omdat de grote schaarste aan ruimte in dit land niet zonder meer is te verbinden met de drie bestaanskweliteiten. Blijkbaar heeft dat toch iets te maken met de achterliggende gedachte dat deze bestaanskweliteiten ook een zeker waardeoordeel achter zich hebben, waardoor de afweging naar ruimte meer neutraal zou moeten blijven.



Figuur 2 Leefkwaliteit en duurzaamheid

Brede duurzaamheid te zien als een gelijkwaardige beschouwing van alle 3 de bestaanskweliteiten. Betreffende het tijdsaspect kan onderscheid worden gemaakt tussen de 'hier en nu' problemen versus problemen op een grotere tijdschaal (zie figuur 2). 'Elders en later' bevinden zich rechtsboven in figuur 2 en het 'hier en nu' linksonder. Deze verdeling is ook gesuggereerd door de NSDO. Voorgesteld wordt om de te ontwerpen indicatoren ook in die categorieën te verdelen. Lang is er, conform de discussies in de Club van Rome, gedacht dat we een ineenstorting zouden kunnen krijgen van het wereldsysteem. Tegenwoordig denken we daar wat anders over en lijkt het vooral de kwetsbaarheid van het systeem dat van belang is. Naarmate we meer techniek inzetten zijn we mogelijk wel veel kwetsbaarder geworden, maar zonder dat het systeem zonder meer in elkaar stort. Men kan stellen dat het ecologische zich, in ieder geval qua tijd- en ruimte-schaal, rechtsboven in de figuur bevindt. Het economische, met qua zwaartepunt een horizon van circa 5 jaar, zit enigszins in het midden. Het sociaal-culturele is 'heel dicht bij huis' en dus bij nog kortere tijdschalen.

Overigens is er ook een wisselwerking tussen het lokale en mondiale schaalniveau en gaan daartussen stofstromen en ook denkbeelden heen en weer. Als iemand bijvoorbeeld met een auto rijdt dan is dat lokaal relevant voor de kwaliteit van de luchtverontreiniging in de stad. Tegelijkertijd draag je bij aan mondiale problemen zoals smogvorming op continentale schaal, het broeikasprobleem op mondiale schaal, etc. Bij denkbeelden geldt bijvoorbeeld dat we ons lokale consumptiepatroon via assertieve reclame uitdragen over de hele wereld; dat heeft dan weer gevolgen voor de behoeften van mensen elders. De sturing van behoeften via de lokale schaaloriëntatie kan zo één op één doortikken op het systeem rechtsboven. Er is dus duidelijk een wisselwerking tussen die 2 polen.

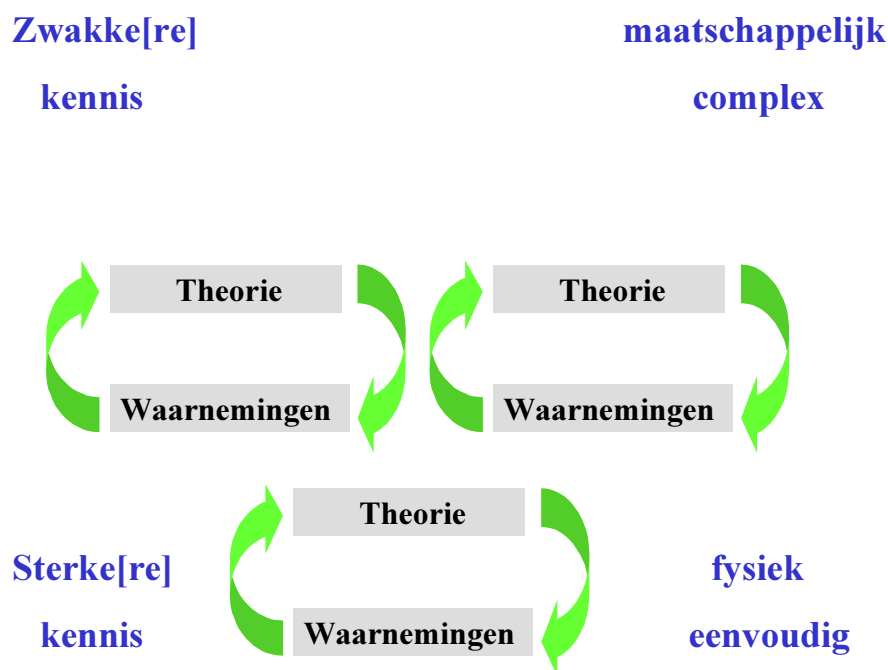


Figuur 3 Het spanningsveld tussen doelen en middelen

We bevinden ons in een spanningsveld tussen doelen en middelen, tussen waarden en wetenschap (zie figuur 3). Onder in figuur 3 is de wetenschap sterk. Daar zijn herhaalbare experimenten mogelijk, onder laboratorium-omstandigheden, gelden de natuurwetten en zijn we zeker van onze zaak; we zijn kennis-rationeel bezig (K=1). Boven in de figuur is dat niet meer het geval en is sprake van een hoge doel-rationaliteit (K=0). Daar bevindt zich de politicus, die vanuit zijn waarden zegt wat hij wil en zo goed mogelijk de wetenschap zal gebruiken om zijn doel te kunnen realiseren.

Het sociaal-economische proces beweegt zich tussen beide polen, strekt zich over het hele domein uit en verbindt de doelen met de middelen, waarin de ecologie het materiële substraat van ons bestaan vormt. Basisbehoeften bevinden zich in de onderste helft van figuur 3. Als we willen eten, drinken of energie nodig hebben, dan is dat nog allemaal wetenschappelijk goed te beschrijven en minder complex dan bijvoorbeeld het functioneren van welzijn en leefkwaliteit. Dit soort van waarden is veel moeilijker wetenschappelijk grijpbaar.

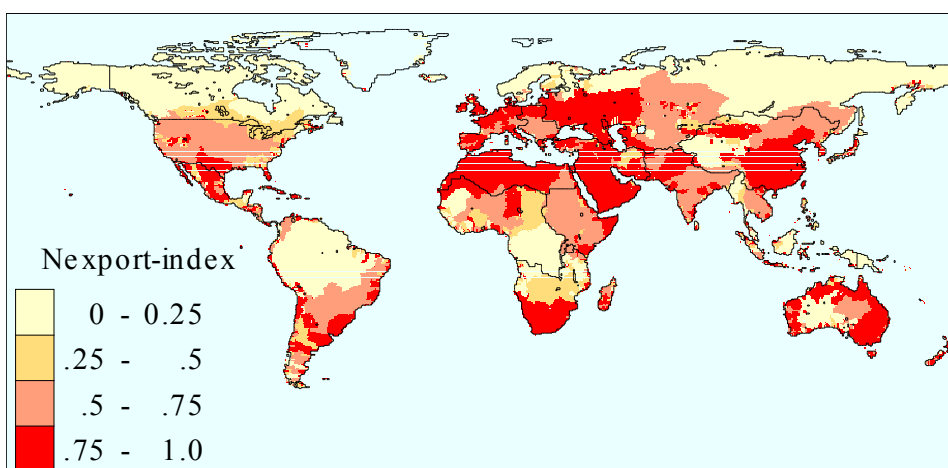
Blijkbaar gaat het om een confrontatie tussen de wetenschap, die van onderaf werkt en naarmate die hoger komt steeds vager en diffuser wordt, en een waardenoriëntatie die van bovenaf komt: wat wil ik; wat wil de politiek; hoe lossen we problemen op? Onderaan gaat het dan om wereldbeelden, hier gedefinieerd als afgezwakte theorieën op basis van wat we er van weten. Vanuit de waardenoriëntaties, gaat het om de vraag hoe de wereld door de waarnemer wordt bekeken. De ontmoeting van hoe de wereld zo goed mogelijk vaststelbaar lijkt te zijn met de oriëntatie die van binnenuit voor de waarnemer aan de orde is, leidt dan tot de route die we moeten volgen.



Figuur 4 Waarnemingen en theorieën

Volgen we in figuur 3 de route van onder naar boven, dus vanuit wetenschap naar waarden en van middelen naar doelen. Naarmate we verder naar boven gaan wordt de wetenschap minder sterk en kunnen er meerdere theorieën tegelijkertijd van kracht kunnen zijn (zie figuur 4). Als we te maken hebben met waarnemingen, vormen we ons daar vanuit de wetenschap een beeld/theorie over. Als dat beneden in de figuur gebeurt is het allemaal nog betrekkelijk eenvoudig. Naarmate we hoger komen wordt de onzekerheid groter. Onder in de figuur zijn we vrij zeker van onze zaak. De stikstof-cyclus is een illustratie van relatief sterke kennis (figuur 5). In de wereldkaart is in rood aangegeven waar de stikstofcyclus heel sterk wordt aangetast. Daar is de menselijke invloed op de stikstof-keten dominant; dat weten we relatief gesproken vrij zeker.

Duurzaamheid: relatief sterke kennis over de N-cyclus

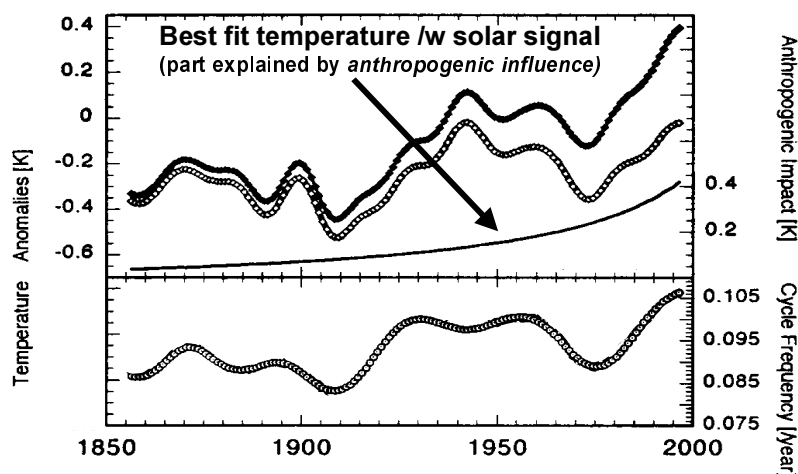


de verhouding tussen natuurlijke N-afvoer en totale N-afvoer. waarde 1 betekent dat de natuurlijke afstroom relatief verwaarloosbaar is.

Figuur 5 De natuurlijke afvoer van stikstof in de wereld

Als we omhoog gaan in figuur 4 krijgen we de situatie waarin er meerdere theorieën naast elkaar kunnen bestaan. Een voorbeeld is het klimaatprobleem. Aan de ene kant bestaat bij het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) de overheersende gedachte dat het warmer wordt in de wereld te wijten is aan het broeikas effect. Maar er zijn ook theorieën die beweren dat het warmer worden van de wereld gelijk loopt

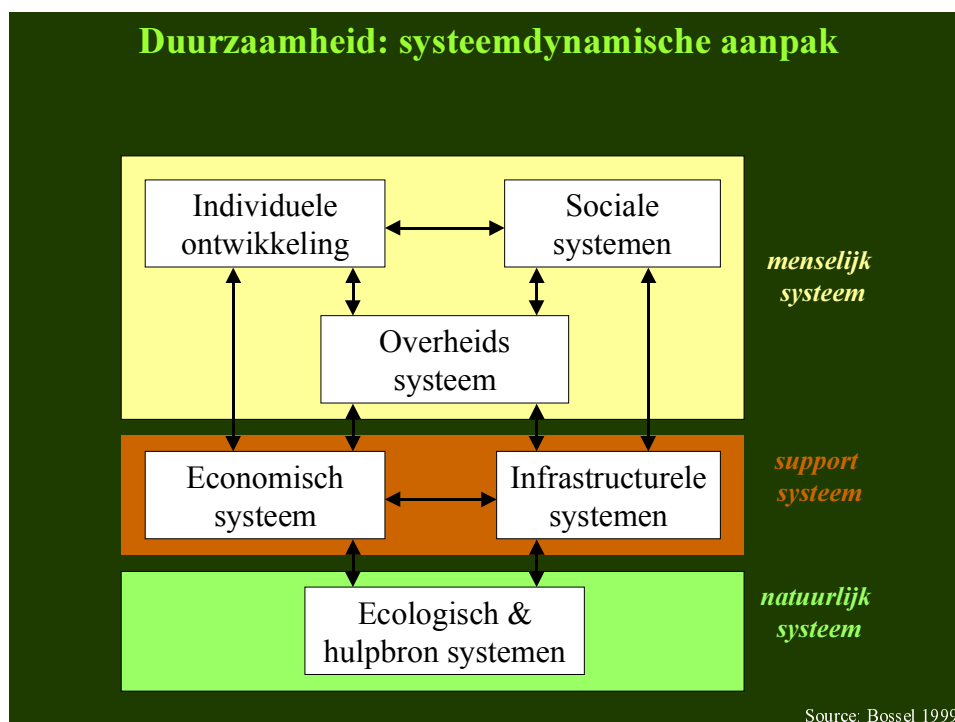
Duurzaamheid: controversen inzake klimaatmechanismen



Source: Mende and Stellmacher, 2000

Figuur 6 De temperatuur vergeleken met de fluctuatie van de zonnesterkte
[Bron: Mende en Stellmacher, 2000]

met de zonneactiviteit (figuur 6). Als onderzoeker moeten we ons voortdurend realiseren, dat de werkelijkheid toch anders kan zijn dan we dachten. Wetenschap is blijkbaar een betrekkelijk begrip en dat moeten we dan ook maar eerlijk zeggen tegen de politici die denken dat wij het allemaal weten.

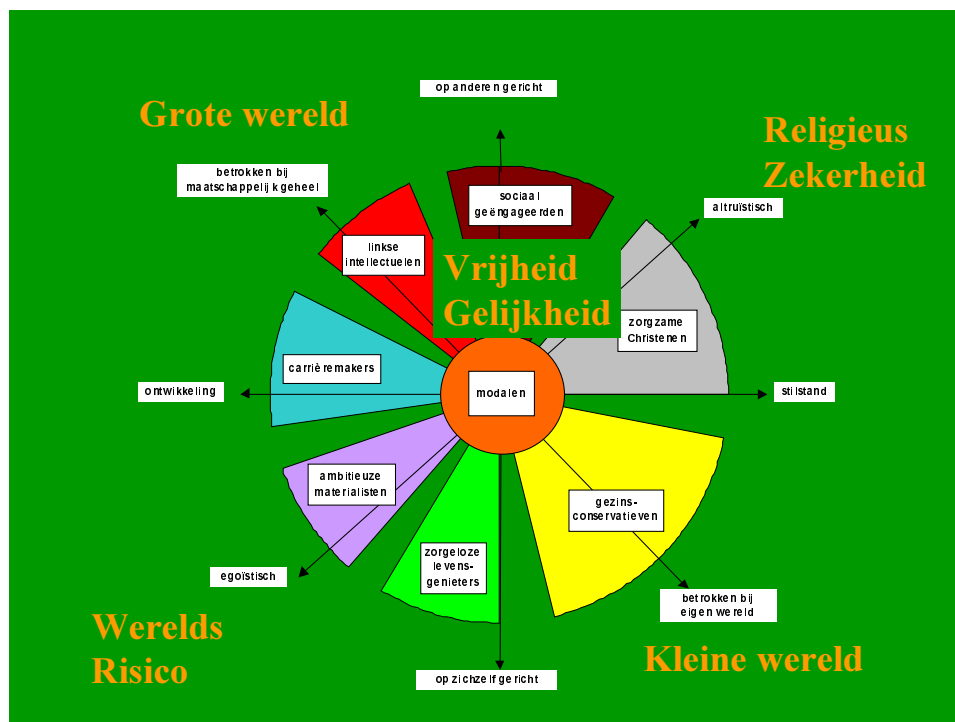


Figuur 7 *Systeemdynamische aanpak*
[Bron: Bossel, 1999]

Als wetenschappers willen we graag de causale structuren kennen; 'als je snapt wat er gebeurt kun je beter opletten en beschrijven wat er gebeurt' (figuur 7). We proberen het ecologische systeem onder in figuur 7 te beschrijven in samenhang met het economische systeem (in de figuur supportstelsysteem genoemd) en het sociaal-culturele systeem. Hoe hoger we in de figuur komen hoe meer de complexiteit toeneemt. Desalniettemin proberen we, desnoods met meerdere theorieën naast elkaar, de wereld te begrijpen. De gedachte is, om uit de geschetste causale samenhangen relevante indicatoren af te leiden.

In de praktijk hebben we te maken met wereldbeelden, zwakke theorieën/opvattingen over hoe de wereld werkt. Hierbij kunnen verschillende wereldbeelden naast elkaar bestaan. Ook dan is objectiviteit nog steeds aan de orde, zij het in de vorm van consistentie binnen een wereldbeeld. Subjectief daarentegen is de relatie van een mens met een wereldbeeld. Geloof iemand dat het ene wereldbeeld meer plausibel is dan de anderen, dan is dat de subjectiviteit van de waardengebonden waarnemer, die gelooft dat betreffende modellen wel of niet de werkelijkheid weergeven.

Hoog tijd dus om eens te kijken naar waarden. Er zijn een groot aantal waardenoriëntaties denkbaar. In opdracht van het MNP-RIVM is door het NIPO onderzoek gedaan naar die waardenoriëntaties, omdat wij als MNP-RIVM willen weten hoe consumptiepatronen en daarmee de milieudruk zich ontwikkelen (figuur 8). Men heeft de samenleving aan de hand van vele kenmerken ingedeeld in de aangegeven categorieën. De trefwoorden, op grond waarvan deze analyse gemaakt is, hebben te maken met hoe men de wereld ziet: trefwoorden als 'een kleine of grote

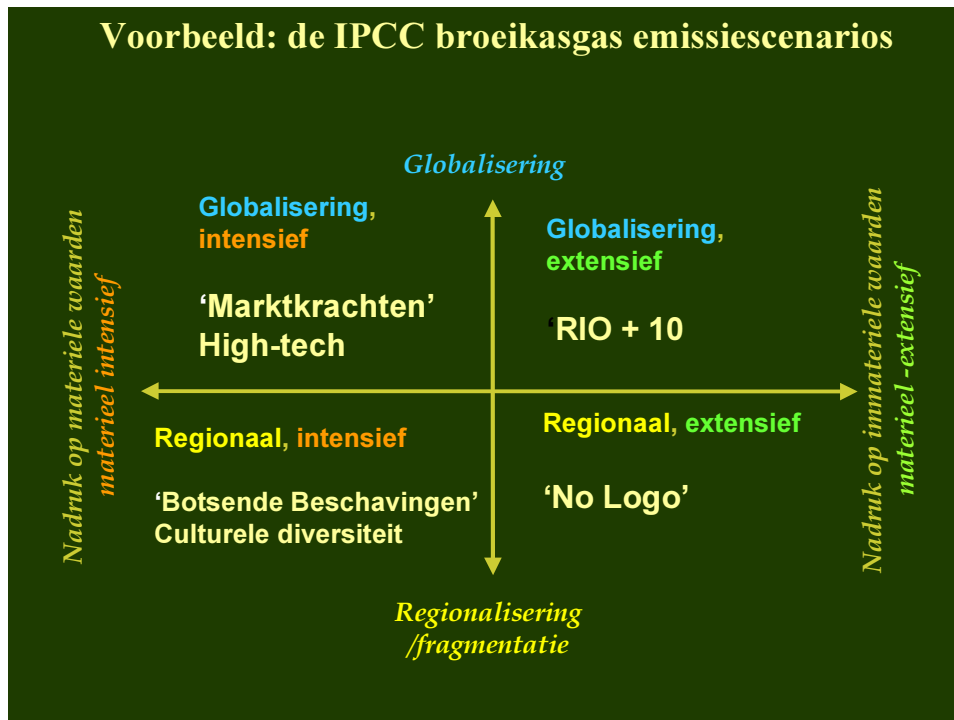


Figuur 8 Waardenoriëntaties van Nederlanders
[Bron: NIPO, 2002]

wereld’, ‘risicomijdend of risicozoekend’, of ‘vrijheid en gelijkheid.’ Het zijn allemaal grootheden die blijkbaar de waardenoriëntatie van mensen omspannen; mensen kijken op die manier vanuit zichzelf naar de wereld. Het idee is, dat als we die waarden willen confronteren met de echte wereld, we dan door de bril van deze mensen moeten kijken.

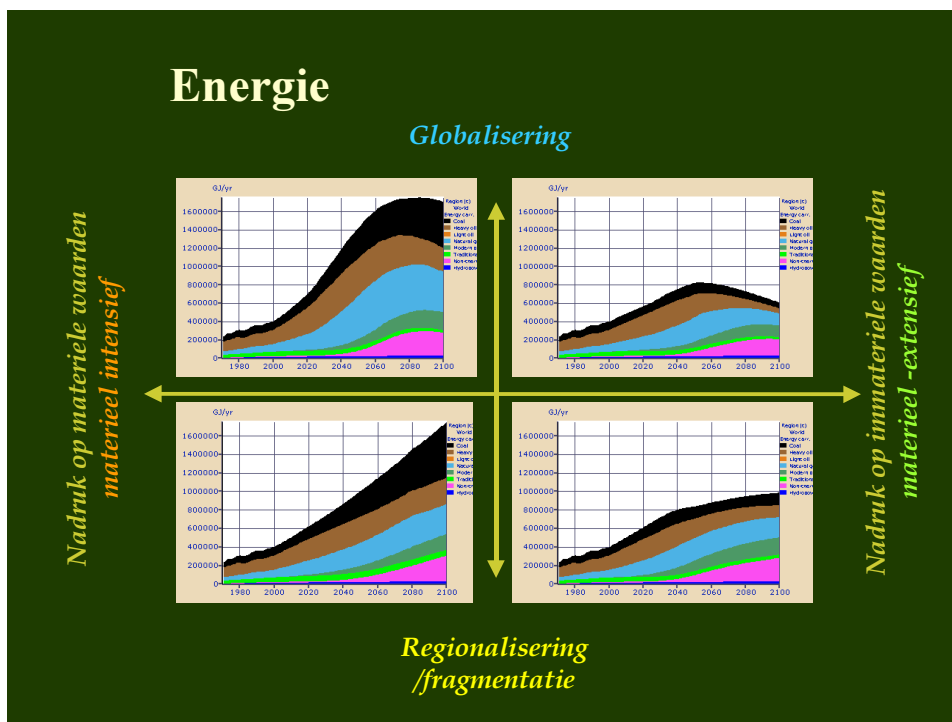
Telos werkt sterk vanuit de waardenoriëntatie en stelt dat indicatoren sterk uit die waardenoriëntaties voortkomen en dat de waarden van de mensen daarin moeten worden meegewogen. Dat werkt daar heel goed. Maar bij het kennis-dominante gedeelte gelden ook onomstotelijk vaststelbare gebeurtenissen en speelt de polariteit tussen waarden en kennis.

Figuur 9 geeft daarvan een illustratie. Linksboven toont het wereldbeeld waarbij men gelooft in hightech als oplosser van alle problemen. Rechtsboven vindt men de benadering van Brundtland en van het Rio-proces, waarbij globalisering aan de orde is en men tegelijkertijd overgaat naar minder materiële intensieve leefstijlen, werkwijzen en technologieën. Linksonder zit het regionale systeem, waarbij de materiële groei blijft doorgaan. Hierbij zijn 2 denkwerelden aan de orde, ‘botsende beschavingen’ volgens Huntington, waarbij de wereld in een grote confrontatie komt. Anderen zeggen dat hier culturele diversiteit speelt en dat het juist goed gaat. Je kunt ook hier dus 2 compleet verschillende theorieën over hoe de wereld werkt naast elkaar hebben. Rechtsonder in de figuur zitten dan per definitie de anti-globalisten die alles op kleine schaal willen hebben. Ook daar is er geen waardeoordeel of dat goed of slecht is; het is een kwestie van smaak van de waarnemer. Bij het energiebeeld van figuur 10 is te zien dat linksboven, het wereldbeeld waar we nu in zitten, met of zonder Kyoto, stijgend verloopt. Sprake is van een geweldige broeikasgasdruk in de loop van de komende 100 jaar. Het Brundtland-scenario (rechts) ziet er een stuk vriendelijker uit. Bij de ‘botsende beschavingen’ groeit de wereld gewoon door. Het Kyoto-beleid zat rechtsboven, dat was op weg naar



Figuur 9 Illustratie van de vier wereldbeelden naar voorbeeld van de IPCC

Brundtland en Bush zit met zijn houding jegens Kyoto linksonder. Een ander probleem is dat in het linksonder scenario de demografische transitie niet plaats vindt. Daardoor worden vrouwen niet opgeleid en blijven bevolkingen arm, aangezien geen modernisering optreedt. In globaliserende werelden gebeurt dat wel en treedt in het midden van deze eeuw een stabilisering op die cruciaal is voor de duurzaamheid. Het hangt er dus maar vanaf van welk wereldbeeld wij uitgaan. Bij het ontwerpen van een Duurzaamheidsbalans heb je te maken met deze begripsmogelijkheden om aan te geven waar we dan in die wereld zitten.



Figuur 10 Energie in de vier wereldbeelden van de IPCC

Samengevat: Zoals blijkt uit het NIPO-onderzoek hebben we waardenoriëntaties, die leiden tot dimensies/assen of oriëntoren. Daarnaast hebben we, vanuit onze kennis, wereldbeelden. Samen leidt dat tot indicatoren. Hierbij is het wel van groot belang om ons te realiseren dat het niet gaat om het representeren van de beschikbare statistiek in die indicatoren, maar om het representeren van de beschikbare wereldbeelden. We moeten die indicatoren dus niet tot een doel op zich maken. Het gaat om het begrip dat we van de wereld hebben.

Er zijn diverse assen genoemd, zoals globalisering versus regionalisering, materieel versus immaterieel, gelijkheid versus ongelijkheid en privaat versus publiek. Je kunt ook, maar dat is met de grootst denkbare onzekerheden omgeven, die verschillende polariteiten van indicatoren voorzien. Als we een polariteit met elkaar hebben afgesproken, dan kunnen we daaruit afgeleid ook bezien welke indicatoren daar bijhoren; louter en alleen als middel om te komen tot een beschrijving van hoe de wereld eruit ziet.

Vanuit deze gedachte is het een optie voor de Duurzaamheidsbalans dat we ontwikkelingen van indicatoren beschrijven die zijn afgeleid van de confrontatie tussen wereldbeelden en waardenoriëntaties. De vraag is dan of je hierbij uitgaat van een smalle of brede benadering. Het tweede punt is dat je wereldbeelden moet beschrijven. Een stel indicatoren rapporteren heeft geen zin, want dan vormt ieder zich hierbij in het achterhoofd een eigen wereldbeeld. Zonder theorie is er immers geen waarneming. Dus het wereldbeeld moet duidelijk zijn; begrijpen wij wat er in de wereld om ons heen gebeurt? Dat geldt voor Nederland en ook voor elders. Het derde punt is dat waardenoriëntaties ook mee gerapporteerd moeten worden. Dat is bijvoorbeeld mogelijk in de vorm van de weergegeven NIPO-resultaten. Het is natuurlijk ook duidelijk dat wij dit als MNP-RIVM niet alleen willen en kunnen doen. Dat dient een gezamenlijke inspanning te zijn van alle planbureaus.

3.3 Visie op een Duurzaamheidsbalans I

H.H.F. Wijffels, voorzitter Sociaal-Economische Raad



Niet zo lang geleden is een duurzaamheidstoets van Nederland uitgewerkt door 5 onderzoekers uit ontwikkelingslanden. Toen hun bevindingen werden gepresenteerd werd hen onder andere gevraagd wat hen in termen van onduurzaam gedrag in Nederland het meest had gefraspeerd. Dat bleek het feit te zijn dat de mensen in dit land elkaar op straat niet groeten.

Je kunt op heel veel manieren kijken naar duurzaamheid. De SER heeft hierover nog geen standpunt bepaald. Ik kan dus alleen persoonlijke kanttekeningen maken en wel langs de volgende, overigens niet geheel consistente, lijn.

1. Gelet op de aard van de maatschappelijke ontwikkeling die we thans doormaken is een brede rapportage over de voortgang die we op verschillende relevante terreinen maken een absolute noodzaak. Vanuit die optiek gezien ben ik zeer vóór een brede balans.
2. Gelet op de presentatie en achterliggende discussienota van de heer Van Egmond twijfel ik, in ieder geval voor de korte termijn, aan de haalbaarheid daarvan.
3. Wellicht startend vanuit een iets bescheidener uitgangspunt is het mogelijk toch gaandeweg haalbaar om het in die richting uit te werken.

Waarom een voorkeur voor een brede rapportage van de economische, sociaal-culturele en ecologische ontwikkelingen in onze samenleving? Dat hangt samen met wat we in deze tijd aan het doen zijn. Ik beleef deze tijd als een tijd waarin we bezig zijn een nieuw maatschappelijk project te definiëren, dat in zijn betekenis soortgelijk is met wat we zo ongeveer 100 jaar geleden hebben gedaan. Toen hebben we het grote maatschappelijke project van de 20e eeuw gedefinieerd in termen van ambitie: welvarender worden, materiële vooruitgang nastreven, en dat op een nette manier verdelen. Naast de economische ambitie was er dus ook een sociale. Op basis van die twee ambities wilden we de emancipatie van de mens realiseren. Dat heeft geleid tot een sterke ontwikkeling van instituties, maatschappelijke organisaties en overheidsambities, die allemaal gericht waren op genoemde doelstelling. In essentie was het project sociaal-economisch van aard. Onze ambitie van ontwikkeling stond op die twee pijlers.

We zijn nu op een punt in de maatschappelijke ontwikkeling gekomen waar we ons een paar dingen zijn gaan realiseren. In de eerste plaats dat de doelstellingen van dat sociaal-economische project in belangrijke mate zijn gerealiseerd. Maar ook dat de wijze waarop dat project is uitgevoerd forse consequenties heeft voor de bronnen waar vanuit wij fysiek leven. Zodanig zelfs dat we in de voortgang van onze maatschappelijke ambities voor de noodzaak staan om de ecologische component voluit mee te nemen in het nieuwe maatschappelijke project voor de 21e eeuw. Dat is de aard van de ontwikkeling zoals ik hem op het ogenblik beleef. Hierbij zeggen we eigenlijk tegen elkaar dat als wij op een goede manier willen leven - leven zoals het leven bedoeld zou kunnen zijn - dan moeten we streven naar grotere harmonie tussen mensen onderling en een grotere harmonie tussen de mensen en de aarde. Dat zijn eigenlijk de basiscondities waardoor we het leven op een goede manier kunnen doorgeven. Dat bewustzijn is tot ons doorgedrongen in de afgelopen periode. Dat vraagt om aanzienlijke veranderingen van onze maatschappelijke orde; vraagt om grote sociaal-culturele veranderingen en vraagt ook om nieuwe inzichten over hoe bijvoorbeeld de materie - en met name de levende materie - functioneert. We zijn bezig om dat gaandeweg te ontdekken en te ontwikkelen.

Zo bezien zijn we in mijn optiek bezig met het formuleren van de contouren van een nieuw maatschappelijk project, met nieuwe oriëntaties, zoals dat overigens ook 100 jaar geleden het geval was. Toen kwamen de economische en de sociale organisaties op. Nu komen er organisaties op die zich bezig houden met verschillende andere aspecten van het leven. Die beweging reikt feitelijk een nieuwe set van waarden aan op basis waarvan we ons maatschappelijk streven moeten oriënteren. Vanuit die optiek ligt het dus voor de hand dat we, als we zicht willen houden op de voortgang van de verschillende aspecten van ons bestaan, een brede set van waarnemingen nodig hebben en ook een brede set waarover we met regelmaat willen gaan rapporteren. Op Prinsjesdag rapporteren we nu feitelijk alleen, bezien door het oog van de miljoenennota; een primair, typisch 20e eeuwse vorm van rapportage waarmee we het land laten zien waar we staan. Dat is in het licht van het zojuist vermelde te eenzijdig en te beperkt. De andere zaken waar we ons tegenwoordig druk over maken; het sociaal-culturele, de kwaliteit van de verhouding tussen mensen, het ecologische, de kwaliteit van de verhouding tussen mens, en aarde, mens en natuurlijk bronnen, zouden we op hetzelfde niveau moeten bespreken. Vanuit die optiek dan ook mijn grote voorkeur voor een brede aanpak.

Vervolgens mijn aarzelingen daarover. Gezien de notitie van de heer Van Egmond aarzel ik op twee punten.

1. Kan je een en ander wel op een goede, stabiele manier in een Duurzaamheidsbalans weergeven. Bij een balans denk ik, vanuit de financiële sector, toch al gauw aan debet en credit. Daar zie ik genoemde aspecten nogal moeilijk in onder te brengen omdat, als je zo breed registreert, een mengeling maakt van harde input - feitelijke constatering die ook fysiek zijn vast te stellen - en voorkeuren, subjectieve preferenties. Dat lijkt mij heel lastig en gecompliceerd. In de realiteit kan dit er ook toe leiden dat onder het ene regime een hele andere set van indicatoren relevant wordt geacht dan onder een andere regime. Dat kan leiden tot instabiliteit Daar heb je dus een serieus probleem. Dat is mijn eerste aarzeling.
2. Mijn tweede aarzeling heeft vooral betrekking op het feit dat, als je dat doet, de rol van de instituten misschien wel te politiek van aard wordt. Als waardenpatronen

geheel geïntegreerd worden in de indicatoren, dan zit je daarmee als het ware ook politiek te bedrijven. Dat lijkt mij geen wenselijke beweging. Politiek is immers een zaak voor de politici. Politiek gaat over leiding geven door het bepleiten van waarden.

Gelet op deze complicaties heb ik toch enige aarzeling, of we zo'n brede Duurzaamheidsbalans na moeten streven.

Maar wat dan wel? Ik zou zeggen dat je – en waarschijnlijk is dat in lijn met het binnenkort uit te brengen rapport van de WRR - gelet op de aard van de ecologische problematiek, in ieder geval heel goed in beeld moet brengen wat de echte problemen zijn en deze goed moet monitoren. Er moet voor gezorgd worden dat de harde kern van de ecologische pijler van ons maatschappelijk project duidelijk met bijbehorende harde informatie in beeld wordt gebracht.

De integratie daarvan met de andere bestaans kwaliteiten is wel relevant. Vanuit het bedrijfsleven hebben we daarmee wel enige ervaring. Gaandeweg zou je informatie en inzicht in onderlinge interactie kunnen verbreden en verbeteren. Overigens heb ik nog nergens een voorbeeld gezien waarin al de verschillende aspecten in één overzicht bij elkaar zijn gebracht. De vraag kan ook gesteld worden, of de integratie al in deze fase moet en of bepaalde tegenstellingen die er zijn en dilemma's die daaruit voortvloeien, mogelijk niet worden verdoezeld. We moeten ons afvragen of we in deze fase al wel toe zijn aan één Duurzaamheidsbalans. Ik zou het onderwerp willen benaderen als een proces waarbij stap voor stap ons inzicht in de voortgang van de maatschappelijke ontwikkeling langs de 3 geschetste lijnen verdiept. Gaandeweg kunnen we dan ook proberen de verbindingen en de onderlinge interactie tussen die velden beter in kaart te brengen. Via een modulerende opbouw, eerst modules opbouwen, die beter met elkaar in verband brengen; stap voor stap kijken of we in de buurt kunnen komen van een allesomvattende samenhangende beschrijving, waarbij we misschien in één kengetal kunnen weergeven waar we staan.

Dat brengt me voor de komende periode tot de volgende suggestie. De planbureaus, CPB, SCP en MNP-RIVM, gaan ieder door met rapporteren vanuit hun eigen invalshoek. Maar dat doen ze dan wel in toenemende mate vanuit de invalshoek 'duurzaamheid'. De onderlinge interactie tussen de planbureaus kan zich dan verder ontwikkelen via het verkennen van hoe vanuit de verschillende invalshoeken de onderlinge interactie tussen de diverse terreinen plaatsvindt. Op deze wijze kunnen allerlei zaken vanuit het sociaal-culturele gesignaleerd worden die ook invloed hebben op het ecologische. Zo is armoede buitengewoon slecht voor de ecologie; waar mensen te kort komen komt de aarde vaak ook te kort. Maar dat geldt tegelijkertijd ook voor verspillende rijkdom. Beiden zijn sociaal-culturele fenomenen met heel duidelijke ecologische consequenties. Een ander voorbeeld is dat, zolang de VS feitelijk wordt geregeerd door Wall Street in plaats van door Washington, het nog maar de vraag is wat de ecologische consequenties daarvan zijn.

Ik vraag me ook af of het geen tijd wordt gebruik te maken van het baanbrekende werk dat door het CBS is gedaan bij het verkennen van de mogelijkheden te komen tot berekening van een duurzaam nationaal inkomen (DNI). Daar is al veel over gesproken en ook zijn er bezwaren tegen aan te voeren. Toch vraag ik me af of het niet van belang wordt maar eens bloot te leggen hoe we nu in onze nationale rekeningen, dus in ons nationale inkomen, de voorraden meetellen waaruit we putten.

We putten uit voorraden en dat wat we uit de voorraden halen tellen we als welvaart. Soms kan dat; in andere gevallen is het echter verarming in plaats van rijkdom. Door dat deel van de werkelijkheid in beeld te brengen kan ons zicht op wat we in termen van duurzaamheid aan het doen zijn ook verbeteren. Mogelijk kan dat gezien worden als één van de elementen in een zich ontwikkelende rapportage over de duurzaamheid van onze samenleving.

Het is wellicht te vroeg om nu al een definitieve keuze te maken over de aard van een Duurzaamheidsbalans; zeker om nu reeds een definitieve keuze te maken of dit een brede of smalle rapportage moet zijn. In het bedrijfsleven is in het kader van het maatschappelijk verantwoord ondernemen een belangrijke beweging op gang gekomen waarbij de rapportage over een triple P (people, planet, profit) bottom-line een soort norm aan het worden is waaraan zichzelf respecterende bedrijven moeten voldoen. Hier worden bedrijven door maatschappelijke organisaties ook op beoordeeld. Het zou jammer zijn als de overheid daar ook niet een pendant voor zou leveren; maar dan eerder in de vorm van een parallelle rapportage die in toenemende mate zou kunnen worden afgestemd en waaraan de regering zijn conclusies verbindt.

Dat brengt mij bij de scheiding tussen de rapportage en het waardeoordeel daarover. Waarom zou het parlement niet van de regering eisen dat er jaarlijks, bij voorkeur op prinsjesdag een triple P rapportage ligt; voorzien van een commentaar en een waardeoordeel van het kabinet. Daar kunnen dan heel expliciet deze waardeoordelen in aan de orde komen. Die hoeven dan niet zozeer in de rapportage zelf een plek te vinden. Dan kan daar ook het parlementaire en maatschappelijke debat over plaatsvinden. Dat zou de volgende stap kunnen zijn. Zo kan de voortgang er ingehouden worden, ondanks het zoekproces dat duurzame ontwikkeling zeker in deze fase nog is en nog lange tijd zal zijn. Hierbij kan geleidelijk het niveau en de kwaliteit van de informatie worden opgevoerd en een beter inzicht worden verkregen ten behoeve van het bijbuigen van de ontwikkelingen in dit land richting duurzaamheid.

3.4 Visie op een Duurzaamheidsbalans II

P.L.B.A. van Geel, lid Tweede Kamer en oud-Gedeputeerde Noord-Brabant



Graag zien we een relatie tussen de wetenschap en bestuur. Hierbij dient wel bedacht te worden dat wetenschap voor bestuur en beleidsmakers vaak dezelfde functie heeft als een lantaarnpaal voor een dronkaard: het gaat om de steun en niet om het licht. Verder valt het te betwijfelen of de afgelopen periode in de discussie over duurzaamheid het opstellen van balansen een grote rol gespeeld heeft. Dat relativeert ook deze discussie en het gebruik van dit soort type instrument voor het openbaar bestuur. Een laatste twijfel is, of echte ontwikkelingen überhaupt stuurbaar zijn via wetenschappelijk inzicht en keuzes die je wilt maken. Bij de bekende methode van sturing op basis van rationele processen, blijkt vaak dat de neveneffecten van wat we ooit bedoeld hebben met de sturing vaak de hoofdeffecten zijn en het bedoelde effect nooit is waargenomen. Wel is duidelijk dat de door de heer Van Egmond genoemde waarden-oriëntaties van de burgers een belangrijke rol spelen bij bevolkingsgroepen en bij de opzet van de verkiezingscampagnes van nogal wat politieke partijen.

Toch spelen er twee zaken die van belang zijn voor mijn eigen positiebepaling. Wat er ook gebeurt, er zal altijd collectieve besluitvorming in dit land plaatsvinden en deze besluitvorming zal altijd mede gebaseerd zijn op kennis. Informatie zal zeker een rol gaan spelen, zij het wellicht wisselend in tijd en gebruik.

Het lijkt wel alsof dat wat de overheid heeft doen besluiten om duurzaamheid dichterbij de brengen vooral gebaseerd is op toeval. Toch is er in tientallen jaren een ongelofelijke vooruitgang bereikt door rationeel-wetenschappelijk onderzoek, en de politieke vertaling daarvan in regelgeving.

In Brabant is een aantal jaren geleden een debat gevoerd over wat een duurzame toekomst van de provincie betekent. Dat was het project Brabant 2050. Er zijn vele activiteiten uit voortgevloeid. Eén daarvan is de oprichting van Telos, het Brabants Centrum voor Duurzaamheidsvraagstukken; een samenwerkingsverband van de Provincie Noord-Brabant, de Technische Universiteit Eindhoven, de Katholieke Universiteit Brabant, het PON-Instituut en ETIN-Adviseurs. Telos heeft een aantal functies; die van denktank als het gaat om kennis over duurzaamheid en als kennisbank, maar het vervult ook een functie als thermometer (hoe staan we ervoor) en de communicatie daarover. De door Telos gepresenteerde Duurzaamheidsbalans

speelt een rol in de thermometer- en communicatie-functie. We gaan hierbij uit van de hiervoor al genoemde 3 kapitalen en voorraden. Daarbij zijn de sociaal-culturele, economische en ecologische voorraden gedefinieerd m.b.v. een aantal voorbeelden. Essentieel is, dat hierbij gekozen is voor een op normatieve wijze vastgestelde optimale waarde van elk kapitaal. Deze zijn in een intersubjectief proces vastgesteld, met alle beperkingen van dien. De indicatoren geven de stand van zaken aan. Hierbij wordt onderkend dat duurzaamheid zowel in de tijd als in de ruimtelijke schaal ruimer bekeken moet worden dan alleen regionaal. De gevoerde discussies zijn steeds gericht geweest op de optimalisatie van de kapitalen. De eerste Provinciale Duurzaamheidsbalans is als start en onderdeel van een leerproces gepresenteerd. Als gebruiker van die balans viel mij in de eerste plaats op, dat er toch nog veel gegevens op regionale schaal ontbreken, met name over de sociaal-culturele component. Een ander aandachtspunt is, dat in de politieke arena het begrip duurzaamheid heel sterk gekoppeld is aan milieudenken, waarbij milieudenken heel snel in het linkse politieke spectrum wordt geplaatst. Zodra je dan met een balans komt is een behoorlijke weerstand te overwinnen om aan te geven dat het hier gaat om een brede benadering. Dat werkt ook door bij het operationele gebruik en in de functie die toegekend wordt aan zo'n balans. Een ander aspect is dat, zoals de heer Wijffels ook al opmerkte, je een balans moet leren lezen. Nog belangrijker is, dat je als bestuurder niet alleen naar de balans wilt kijken maar ook naar de lopende rekening. Dan kom je ook bij de wens van vele bestuurders, de gevolgen te kennen van een voorgenomen handeling. Dat is een essentieel punt waar elke bestuurder mee zit. Dan blijkt steeds, zoals ik dat zelf heb ervaren, het grote gebrek aan kennis over de samenhangen tussen de drie kapitalen. We denken veel te weten op het ecologische-, economische- en sociaal-culturele terrein, maar wat ontbreekt in de advisering en in mijn bestuurlijk handelen, is inzicht in de relatie tussen die terreinen.

Ik ben dus een voorstander van een brede benadering. Een voorbeeld is de benadering in de ruimtelijke ordening waarbij behoud en herstel van natuurlijke systemen een belangrijke rol vervult in de keuzes voor de ruimtelijke inrichting van ons land. Die benadering komt men nu ook tegen in alle streekplannen en in de Vijfde Nota; dat wordt ook keurig geoperationaliseerd. Rondom Den Bosch zou eigenlijk niet meer gebouwd moeten worden en zouden bedrijventerreinen verder weg gerealiseerd moeten worden, op zo'n 20 kilometer afstand van Den Bosch. Maar hierbij wordt dan geen rekening gehouden met wat de consequenties daarvan zijn voor de parttime medewerkers van betreffende bedrijven. De sociaal-maatschappelijke component komt geheel niet aan de orde in die discussies. Als bestuurder hecht ik niet alleen aan wetenschappelijke analyses op het sociale-, culturele-, economische- en ecologische vlak, maar juist ook aan de samenhang daartussen.

Ik begrijp de argumentatie en de discussie over de brede en smalle benadering van duurzaamheid. Ik kan ook de redenen van de vorige sprekers goed begrijpen. Maar ik denk dat de keuze, ook de praktische oplossingen die de heer Wijffels verwoordde, heel sterk samenhangt met wat je er mee wilt. Als je vooral de samenhang tussen de verschillende kapitalen belangrijk acht, ben ik vooralsnog bereid genoeg te nemen met voorlopige en meer globale gegevens, er vanuit gaande dat de ontwikkeling wel verder zal doorgaan. Als je dat niet wilt en in wetenschappelijke zin hoge eisen stelt aan de kwaliteit, kan ik me voorstellen dat je daar op een andere manier naar kijkt. Ik wil heel duidelijk het doel voorop stellen waarom je voor de brede benadering kiest.

Een tweede aspect is, dat in het politieke discours inzichten vanuit de wetenschap een grote rol kunnen spelen. Deze moeten in communicatieve zin dan ook goed overgebracht worden. Dat is te zien bij de CO₂ problematiek; die leeft pas als er goede kaarten gepresenteerd worden. Aandachtspunt hierbij is, dat onvoldragen noties ook als een boemerang teruggeslagen kunnen worden. Van belang is, dat er een bereidheid is om met name in de onderlinge samenhang der dingen het inzicht te vergroten en te versterken.

Tot slot de vraag die in politieke zin ook aan mij gesteld is. De heer Wijffels stelde voor op Prinsjesdag te komen tot een triple P verantwoording. Eigenlijk zou dat ook moeten bij de VBTB (van beleidsbegroting tot beleidsverantwoording) die morgen gepresenteerd wordt in de Tweede Kamer, waarbij verantwoording over het gevoerde beleid wordt afgelegd. Ik denk dat het goed is de doelstellingenkant op Prinsjesdag en de verantwoordingskant op de derde woensdag van mei aan de orde te stellen. Beide elementen richten zich immers niet alleen op de financiële doelmatigheid maar ook op sociaal-culturele en ecologische aspecten. Ik denk dat de boodschap is: verbreed ook de beoordeling en beoordeel niet alleen de input, zoals nu nog heel sterk het geval is.

3.5 Visie op een Duurzaamheidsbalans III

L.J. Brinkhorst, minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij



Een benadering van duurzaamheid die alleen maar gericht is op de ecologische- of de economische dimensie is per definitie geen duurzame benadering. Het is dan ook een brede duurzaamheidsvisie, die ik geprobeerd heb in de Nota Voedsel en Groen neer te leggen, waarbij de toekomst van het Agro-food complex wordt gezien als een toekomst die de nadruk legt op een gezonde economische dimensie, maar tegelijkertijd rekening houdt met nieuwe verworvenheden m.b.t. inzichten in mens in dier, milieu en maatschappij. Ook de commissie Wijffels heeft daartoe een belangrijke aanzet gegeven toen het er om ging welke conclusies wij moeten verbinden aan de crises op het terrein van diergezondheid.

Dat brengt mij op het hoofdpunt. Nederland is een klein en dichtbevolkt land. De afgelopen 50 jaar hebben we, in diverse politieke samenstellingen, heel bewust gekozen voor een intensieve landbouw, een intensieve energiesector en een intensieve transportsector. We hebben ons daarbij laten leiden door onze handelsgeest en hebben maximaal geprofiteerd van de grote Europese markt. Geen van de genoemde sectoren zou zo tot bloei zijn gekomen zonder de Europese Unie. De EU heeft ons grote welvaart gebracht, maar heeft ook bijzonder sterk de kwetsbaarheid van Nederland aan de orde gesteld. We zouden ook kunnen zeggen dat die kwetsbaarheid, die duurzaamheid, onze achilleshiel is geworden. Een achilleshiel die ons op vele terreinen parten speelt. Het is heel evident dat het in Nederland, gezien de keuzes die er maatschappelijk politiek gemaakt zijn, niet anders kan dan dat dierziektes met harde maatregelen worden bestreden, om zo economische belangen veilig te stellen en Europese afspraken na te komen. Het dilemma is dat, gezien de maatschappelijke politieke keuzes die gemaakt zijn, het vaak buitengewoon moeilijk is om andere keuzes te maken, tenzij we bereid zijn onze samenleving op een andere wijze in te richten.

Een aardig voorbeeld is het transport van dieren. De dierduurzame aanpak is daar heel vaak ver te zoeken. In het rapport Wijffels is terecht aangegeven, dat we het diertransport moeten gaan beperken. Dat betekent wel, dat we de structuur van onze Nederlandse dierhouderij moeten veranderen. Het zou mij zeer verbazen als we straks, na de huidige kabinetsformatie, tot een duurzame veehouderij komen waarin

diertransporten aanzienlijk zullen worden beperkt. In tegendeel, ik heb het gevoel dat eerder een meer onduurzame dan een duurzame wind gaat waaien. Het risico van slepen met dieren tot in de uithoeken van Europa met kansen op uitbraak van ziekten is bijzonder groot.

Wij hebben altijd heel sterk het zelfbeeld dat we beter met onze omgeving omgaan dan onze burens; dat we een voortrekkersrol vervullen met betrekking tot duurzame ontwikkeling. Wat mij betreft gaan we in Nederland heel selectief om met het begrip duurzaamheid. Wij vinden het soms van groot belang dat we voorop lopen, namelijk als we verwachten daar betrekkelijk weinig economisch nadeel van te ondervinden. Als sprake is van economische nadelen wordt het vaak belangrijk geacht wat achter te lopen. Het lijkt me van belang dat we minder selectief omgaan met het verschijnsel Europa. We hebben een maximale benutting van de economische mogelijkheden gerealiseerd. Ik denk ook dat, gezien de keuzes die we vele jaren gemaakt hebben, het Europese verband het enige verband is waarbinnen duurzame ontwikkeling wat Nederland betreft mogelijk is.

Een ander voorbeeld is dat we dan, gezien onze economische structuur, de helft van onze CO₂ doelstellingen in het buitenland moeten verwezenlijken. Daar is op zichzelf niets mis mee, maar het geeft wel aan dat we deze doelstellingen alleen kunnen realiseren door joint measures en afspraken met landen als Polen. Hieruit blijkt wel, dat het bijzonder moeilijk is om in Nederland duurzaamheid op nationale schaal tot stand te brengen.

Nog een voorbeeld uit mijn sector in relatie tot BSE. In Nederland is gekozen voor een vrij liberale marktform. Hierdoor moeten veel van de kosten, ook de milieukosten, geïnternaliseerd worden. Die internalisering van de milieukosten betekent voor het bedrijfsleven dat de kosten hoger worden. Tegelijkertijd is het zo dat in een aantal andere lidstaten die kosten deels door de overheid worden gedragen. Terecht wordt door het bedrijfsleven geconstateerd, dat wij hierdoor een concurrentienadeel hebben. Dat zijn elementen waar een praktisch beleidsvoerder mee te maken heeft en waar velen in het agrarisch bedrijfsleven deze bewindsman de afgelopen jaren sterk op hebben aangesproken. Dat is begrijpelijk, maar ik denk niet dat daar veel aan te doen is en dat we door moeten gaan op de ingeslagen weg. Dit houdt in, dat het duurzaamheidsbeleid een veel internationaler en veel praktischer Europese dimensie moet krijgen. Zo is het ook op het punt van visserij lastig om op Europees niveau tot duurzaamheid te komen.

Het is dan ook van groot belang dat we een strategie proberen uit te werken waarin we uit deze dilemma's komen en waarbij we proberen ons iets minder op een nationale basis te oriënteren. De juist gekozen Tweede Kamer kan daar mooie voorbeelden van geven. De vraag is hoe we een Duurzaamheidsbalans, waar ik een groot voorstander van ben, kunnen verwezenlijken. Probleem is, dat Nederlanders niet kiezen. De Nederlandse traditie van gedogen en polderoverleg, juist bij zaken waar het gaat om scherpe keuzes, leidt tot sub-optimale oplossingen. We hebben wel goede bedoelingen. Die leggen we ook vast in plannen, die meestal wel worden aangenomen. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Daar is heel lang hard aan gewerkt, ook al wordt daar nu weer korte metten mee gemaakt. Maar het uitvoeren van de daarin genoemde plannen is weer een ander verhaal, omdat we hierbij weer sterk afhankelijk zijn van de Europese dimensie.

Wetenschappers en technisch inhoudelijke professionals kunnen veel betekenen bij het aanzwengelen van het maatschappelijk debat; dat is ook van groot belang. Uiteindelijk ligt wat mij betreft de keuze bij de politiek. Het kabinet heeft de planbureaus dan ook verzocht een Duurzaamheidsbalans te ontwikkelen. De discussie daarover is nu in volle gang. Maar wat mij betreft zou de Duurzaamheidsbalans anders van inhoud in toonzetting moeten zijn dan de Natuurbalans en de Milieubalans. We moeten immers niet oordelen in termen van goed en slecht, maar de keuzes en de dilemma's blootleggen waar we voor staan. Ik heb begrepen dat de heer Van Egmond daar in zijn presentatie ook sterk de nadruk op heeft gelegd. Ik geloof nog steeds hartstochtelijk in het perspectief van een duurzame Nederlandse landbouw. Daar is wel een keuze noodzakelijk, en die keuze heeft dit kabinet bijna 2 miljard Euro gekost.

Ook is er een fundamenteel proces op gang gebracht waarbij de boer weer probeert rekening te houden met de wensen van de consument. Hierbij wordt getracht een aanbodgerichte benadering vanuit de primaire sector om te bouwen tot een vraaggerichte benadering vanuit de consument. In dat kader wordt geprobeerd niet alleen de primaire sector, maar de hele keten te bezien en de consument als uitgangspunt te nemen. Het is voor het eerst dat het ministerie van LNV een consumentenplatform heeft ingesteld. Dit omdat de maatschappelijke belangstelling voor de keuzes waar de landbouw zich voor geplaatst ziet zeer groot zijn en het ook voor de consument van groot belang is dat hij aan in dat kader relevante thema's aandacht kan geven. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan een thema als voedselveiligheid, dat hoog staat op de maatschappelijke agenda. Het lijkt me dan ook, tegen die achtergrond, dat de boeren met dat onderwerp bezig moeten blijven. Er is naar mijn gevoel geen werkelijke weg terug. Confrontaties zijn in deze periode mogelijk noodzakelijk, nu oude gewoontes en gebruiken plaats maken voor nieuwe. De essentie hierbij is, dat het agro-food complex in Nederland moet streven naar kwaliteit en dat de tijd van bulk- en massaproductie voorbij is.

Tenslotte de voedselveiligheid. Het ministerie van LNV is niet meer weg te denken als ministerie dat de wettelijke randvoorwaarden schept voor de productie van voedsel. Ik denk dat dit een belangrijke verworvenheid is van de afgelopen periode. Als minister van LNV heb ik mij voortdurend verantwoordelijk gevoeld op het spanningsveld tussen de sociale-, economische- en ecologische kant van de duurzame ontwikkeling. Mijn visie hierover is in de achterliggende periode wat verscherpt door de dagelijkse harde praktijk. Vaak heb ik mij als een jongleur gevoeld, met drie ballen in de lucht. Je laat er zo gemakkelijk bijna één vallen, maar in het circus dat duurzaamheid heet mag je nooit één bal laten vallen.

3.6 Forumdiscussie

Deelnemers Forumdiscussie:

- M. Scheltema – Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (*voorzitter*)
- L.J. Brinkhorst – Demissionair Minister van LNV
- H.H.F. Wijffels – Voorzitter SER
- P.L.B.A. van Geel – lid Tweede Kamer - oud-Gedeputeerde provincie Noord-Brabant
- N.D. van Egmond – Directeur Milieu- en Natuurplanbureau
- P. Schnabel – Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau
- T.H. van Hoek – Onderdirecteur Centraal Planbureau
- W. Derksen – Directeur Ruimtelijk Planbureau



N.D. van Egmond

De discussie rond de brede en smalle definitie van duurzaamheid lijkt me gelijkspel, omdat de heren Van Geel en Brinkhorst sterk pleiten voor de brede benadering, terwijl de WRR, vertegenwoordigt door de heer Scheltema, en de heer Wijffels voorstellen te starten vanuit de ecologische invalshoek en van daaruit te verbreden. Ik heb mede op mijn geweten dat de heer Wijffels wat teruggekomen is van zijn brede vertrekpunt en het begrip nu wat smaller definieert, vanwege het moeilijke aspect van waarden en wetenschap die elkaar ontmoeten. Hij noemde met name het risico dat politici selectief denken en indicatorensets kiezen die hen goed uitkomen. De bedoeling is echter, dat zowel de toestand als de waardenoriëntaties van mensen in Nederland beiden objectief worden gemonitord. Dat laatste kan bijvoorbeeld goed gebeuren door het NIPO of door het SCP. De subjectiviteit van de mensen wordt zo op een objectieve manier gemeten en in de Duurzaamheidsbalans gepresenteerd. Hierbij wordt ook zo goed als mogelijk aangeven in wat voor een ontwikkeling we zitten. Zo kan, op basis van de ontwikkeling van de indicatoren in een bepaalde richting, worden aangegeven dat bij die ontwikkeling een bepaald wereldbeeld het meest plausibel is. Een voorbeeld daarvan is, dat we ons op 11 september realiseerden dat we niet in het wereldbeeld van Brundtland zitten maar dat we terug werden gegooid in het confronterende wereldbeeld van de botsende beschavingen, met alle ecologische gevolgen van dien.

Waarom is verbreding nu zo aantrekkelijk? Neem het voorbeeld van Bush. Waarom is het niet erg dat hij het Kyoto-protocol niet ondertekent? Niet vanwege dat beetje CO₂; dat is een rimpel op een snel stijgende lijn. Veel belangrijker is, dat in dat kader de transfer van kennis en kapitaal van noord naar zuid voor het eerst in de geschiedenis op een structurele manier zou gaan gebeuren. Daarmee zouden modernisering van de wereld en globalisering plaatsvinden, vrouwen worden opgeleid en krijgen vervolgens minder kinderen waardoor de bevolking uiteindelijk stabiliseert. Het aspect van die op lange termijn stabiliserende bevolking lijkt me van veel meer belang dan die beperkte CO₂ vermindering. Het denken in een breder kader geeft dus, ook vanuit een ecologische invalshoek, een inzicht dat breder gaat dan alleen de ontwikkeling wat betreft CO₂. Dus is verbreding zeker zinvol. Overigens ben ik het met de heer Brinkhorst eens, dat niet de planbureaus moeten oordelen of iets goed of slecht is.

M. Scheltema

Wat moet de inhoud van een Duurzaamheidsbalans zijn. In welke mate moet aan alle drie de aspecten van maatschappelijke ontwikkeling, de ecologische, de sociale en de economische, aandacht worden besteedt. In hoeverre is juist de ecologische invalshoek het uitgangspunt?

Hierbij moeten we wel onderscheid maken tussen de volgende aspecten. Moeten bij de beleidsbeslissingen de verschillende samenhangen meegenomen worden en de consequenties daarvan mede in de afweging worden betrokken?

In hoeverre moeten vanuit de kant van de planbureaus balansen en samenhangende beschouwingen opgesteld worden, die bruikbare gegevens daarvoor kunnen opleveren. Is er een verschil tussen wat planbureaus moeten doen en wat de politiek moet doen?

T.H. van Hoek

Ik mis in de discussie wat de politiek nu feitelijk wil doen met een Duurzaamheidsbalans. Aan wat voor informatie heeft men behoefte. Op het moment dat je dit vastlegt is de volgende vraag wat we nu allemaal al doen. Dat miste ik ook af en toe in enkele van de bijdragen, ook waar men voorbeelden gaf van vraagstukken die in onderlinge samenhang gezien moeten worden. Dat gebeurt immers al bij heel veel vraagstukken. Wat heb je nu werkelijk voor informatiebehoefte. Als ik kijk vanuit het CPB, zie ik in de loop der tijd de informatiebehoefte vanuit de politiek wel veranderen. De interactie met de politiek is heel sterk bepaald door de beleidsmatige informatiebehoefte. Daar proberen we zo goed mogelijk aan te voldoen. Als we dat niet alleen kunnen, doen we dat met anderen die over expertise beschikken die wij niet hebben. Dat is ook de reden waarom we bijvoorbeeld in lange termijn studies met de andere planbureaus, maar ook met anderen partijen, gezamenlijk activiteiten ontplooiën. Zo probeer je voor ieder beleidsvraagstuk waar je voor staat een zo goed mogelijke aanpak te kiezen. Daarin probeer je zo goed mogelijk alle relevante elementen in beeld te brengen ten behoeve van de politieke besluitvorming.

Wat hebben we nu precies voor ogen met een Duurzaamheidsbalans. Een soort instrumentarium waarmee verschillende beleidsmaatregelen getackeld kunnen worden of een soort registratie, een monitor, met tot op zekere hoogte ook statistische informatie. Feitelijk gebeurt dat al. Wat heeft het beleid nu niet, wat het toch nodig heeft om verschillende beslissingen op te kunnen baseren? Het is de taak van

planbureaus, om informatie te leveren waarop de politiek zijn besluitvorming kan baseren. De kern van dit betoog is, dat voor heel veel van wat in de politiek speelt niet geldt 'one size fits all'. Een mega-instrument dat van alles te lijf gaat zal volstrekt niet werken. Soms richt men zich op de korte termijn, dan weer op de middellange termijn en vervolgens op de lange termijn. Daar probeer je die verschillende analysetechnieken op los te laten; dat verschilt per vraagstuk. Kijk je naar monitoring, dan rijst de vraag of er niet genoeg gemonitord wordt of dat er nog dingen missen. De vraag is ook, of dat allemaal bij elkaar in één boekje moet. Het is mij niet helder waar de meerwaarde voor de politiek in zit. Als we dit gaan doen, op welke manier kan de politiek dan tot betere besluiten komen dan op dit moment? Onze taak is in de informatiebehoefte van de politiek te voorzien. Ik zie niet veel in de gedachte om allerlei aspecten rond wenselijkheden samen te brengen omdat de politiek daarover een wegging wil maken. Je kunt wel aangeven hoe mensen dingen ervaren en bepaald gedrag in de praktijk observeren. Daar kun je indicaties aan ontleen over hoeveel mensen waarde aan iets hechten, mede gelet hun gedrag. Ik heb grote aarzelingen over wat de meerwaarde van een Duurzaamheidsbalans zou kunnen zijn. Zolang ik niet weet wat de politiek er mee wil vind ik het beantwoorden van de andere vragen erg moeilijk. Als men vraagt of voor een smalle of voor een brede benadering gekozen moet worden, dan heb ik daar niet zonder meer een antwoord op. Het hangt van het vraagstuk af of gekozen moet worden voor een brede of smalle benadering. Je moet er nooit dingen bij gaan slepen die niet nodig zijn. Dan blijft het overzichtelijker en dat heeft ook zijn voordelen.

L.J. Brinkhorst

Tijdens het verhaal van de heer Van Hoek kwam in mijn gedachten de discussie rond JSF naar boven. Als ik het me goed herinner heeft het CPB daarover een advies uitgebracht. Dat advies is grotendeels de prullenmand in gegaan. Voor het kabinet was het van belang dat in de analyse bijvoorbeeld de buitenlandse politieke dimensie, een analyse over de defensiedimensie en de duurzaamheid van de aanschaf was meegenomen. Doordat er een éézijdig verhaal op tafel lag, vanuit één invalshoek, waren andere relevante elementen niet meegewogen. Het zou in dit geval dus belangrijk zijn geweest als ook andere relevante elementen in de analyse waren meegenomen. Met het rapport van de commissie Wijffels (Toekomst voor de veehouderij, red.), waar de sociale-, economische- en ecologische dimensie in waren meegenomen, kon de beleidsmaker tenminste wel iets mee doen. Ik ben het eens met de heer Van Hoek dat het afhankelijk is van het soort besluit, maar ik denk toch dat in vele gevallen de besluitvorming er mee gediend is als er meer gegevens beschikbaar zijn.

T.H. van Hoek

Dat is niet geheel wat ik bedoel. Als u zegt dat u bij de JSF bepaalde informatie mist, dan is het van belang dat die informatie goed georganiseerd wordt. Maar dat wil nog niet zeggen dat het nodig is om jaarlijks alles bijeen te brengen en te rapporteren. Het is natuurlijk aan de politiek om uiteindelijk een rapport mee te nemen in haar besluitvorming.



P. Schnabel

Een alleen op Nederland gerichte balans biedt eigenlijk weinig mogelijkheden. Er zijn tal van gebieden waarbij het regionale, Europese of zelfs mondiale perspectief mee moet worden genomen, zoals bij de klimaatproblematiek. Men zou natuurlijk wel aan kunnen geven wat er in Nederland aan wordt gedaan, maar wil men duidelijk maken wat er allemaal gebeurt, dan is het verstandig om de balans breder te maken. Er zijn een aantal elementen die moeilijk zijn te definiëren vanuit een sociaal perspectief. Ik denk niet dat het een goede benadering is om alle drie de pijlers afzonderlijk op duurzaamheid te gaan beoordelen. Waar we feitelijk mee geconfronteerd worden is een ecologische urgentie. Hierbij komt dan de vraag wat duurzaamheid is en hoe die vorm gegeven moet worden. Het is eigenlijk een soort ethos van duurzaamheid die uit de urgentie rond het ecologisch perspectief voortkomt en die ethos ga je vertalen in de praktijk. De praktijk bestaat uit het vaststellen welke elementen er met duurzaamheid te maken hebben en hoe die elementen gemanipuleerd worden. Hoe kan je ervoor zorgen dat duurzaamheid tot stand komt? Dan komen we ook op het terrein van het SCP: wat betekent dat nu voor het niveau van het individu. Bij het individu wordt het interessant als het om gedrag gaat; in hoeverre mensen in hun gedrag het duurzaamheidsaspect meenemen. Op het niveau van de samenleving speelt houding echter wel een rol. Als die houding meer op de lange termijn gericht wordt, dan is het ook interessant voor de politiek om daar een rol in te gaan spelen. Bij de huidige verkiezingen is dit thema niet aan de orde geweest, het leeft dus niet. Het werd vandaag ook duidelijk dat de volgorde 'ecologie, economie en dan het sociale' niet de juiste is. Vanuit de ecologie ga je eigenlijk naar het sociale, en van daaruit komen er impulsen waarop de economie moet reageren of bijsturen. Als je vanuit de economie gaat redeneren dan blijft er weinig over van het ecologische. Vanuit het sociale moet dan het economische bijgestuurd worden. Dat kan niet in Nederland alleen, maar zou op Europees of mondiaal niveau moeten gebeuren. Dan zou de duurzaamheid centraal gesteld kunnen worden. We zorgen dat dit gesteund wordt door het politieke en het sociale systeem, zodat mensen ook in hun individuele gedrag daar uitdrukking aan kunnen geven. Dat betekent dat we langs die weg ook het economische systeem kunnen aansturen omdat we dan weten dat de markt anders gestructureerd is. De markt is immers een sociaal gegeven. De markt gedraagt zich anders, de overheid gedraagt zich anders, en de burgers gedragen zich anders. Dat kan dan weer invloed hebben op duurzaamheid. Dat zou dan ook gemeten kunnen worden, en dan is de Duurzaamheidsbalans weer in beeld.

Het zou kunnen helpen de rol van de verschillende deskundigheden wat logischer te positioneren dan op dit moment in veel van de discussies het geval is. De volgorde zou anders moeten worden dan meestal wordt aangegeven. De volgorde is bijna traditioneel economie, ecologie en dan hét sociale. Waarschijnlijk moet je hier eens op een andere manier naar kijken. Met name omdat de economie hier eigenlijk de zwakke schakel is, die moet reageren op besluiten die anderen nemen.

H.H.F. Wijffels

Waar het in het duurzaamheidsdebat primair over gaat, is dat de ecologische overweging zodanig duidelijk in de beleidsontwikkeling op de voorgrond wordt gezet dat van daaruit geredeneerd wordt. Nu gaat het op Prinsjesdag toch eigenlijk om de koffer van Zalm, waar de financiële gegevens in zitten. Dat is de overheersende vorm van de wijze waarop we kijken naar de staat van de natie. De oefening waar we voor staan is dat we de ecologische staat van de natie daar met minstens dezelfde nadruk in beeld krijgen. En dan weten we, Schnabel volgend, dat die ecologische staat van de natie in belangrijke mate af hangt van preferenties die we hebben, de sociaal-culturele opvattingen en vervolgens de wijze waarop die tot uiting komen in de economie. Het is inderdaad het omkeren van de volgorde en dat is gekomen door de wijze waarop onze samenleving zich heeft ontwikkeld en uiteindelijk de wijze waarop we het doorgeven van het leven aan volgende generaties gestalte geven. De wijze waarop we daar verantwoordelijkheid voor nemen, moet voorop komen te staan.

L.J. Brinkhorst

Om consumentgedrag te veranderen is een langer tijdsperiode nodig. Voor die lange termijn is de sociale dimensie ongelofelijk belangrijk. Bij sommige problemen zul je de andere zaken, zoals economische instrumenten ook moeten bevorderen, om dat sociale gedrag tegelijkertijd neer te zetten.

W. Derksen

Bij de presentatie van de mogelijke contouren van een Duurzaamheidsbalans had ik de indruk van een wetenschaps-filosofische discussie en dacht ik aan de VBTB. Het is een prachtige tekst, maar wel een bèta-tekst, gezien als socioloog. Er zitten wetmatigheden en een geloof aan wetmatigheden in, die mogelijk in de natuurwetenschappen soms opgaan, maar voor de sociale wetenschappen niet zonder meer kunnen worden onderschreven. Ik vraag me af wat we hier mee aan moeten, met name op het terrein van de sociaal-culturele bestaanskwaliteit en wetmatigheden op dat gebied.

Mensen kunnen leren en hun gedrag bijstellen. Probeer bij een indicator niet aan te geven dat je niet onder een bepaald niveau mag komen. Dat niveau is altijd moeilijk vast te stellen. Wat vooral duurzaam is zijn de risico's. Men loopt altijd risico's en men kan niet vaststellen hoe groot de risico's zijn. De conclusie in een enige tijd terug gepresenteerd WRR-rapport was dat de vraag welke risico's genomen kunnen worden en welke niet, een politieke discussie is. Dat is het aardige van de notitie van de heer Van Egmond; de waardenoriëntaties komen er wel in, maar zitten in het model en niet er buiten. Vanuit bepaalde waarden zou je moeten kunnen zeggen wat wel en wat niet geaccepteerd wordt. Nu zitten de waarden in het model en draaien ook mee in het wereldbeeld en dus ook bij de wetmatigheden.

Afgezien van het niveau, dat niet bepaald moet worden, is duurzaamheid bijna alles of moet bijna alles zijn. Misschien moeten we van het woord 'duurzaamheid' af. Het gevaar dat we lopen als je overal maar steeds het begrip 'duurzaamheid' op plakt is, dat je er ook allerlei interessante indicatoren bij zoekt die er niets mee te maken hebben. Het onderwerp waaiert heel snel uit; alles moet dan duurzaam zijn.

Tenslotte, de VBTB is vooral bedoeld om duidelijk te maken wat er met het geld is gebeurd en wat er mee gedaan moest worden; op zich dus uitermate nuttig. De gekte van de VBTB dreigt echter ook bij duurzaamheid. De notie is ecologische urgentie. Het is heel duidelijk dat er een ecologische urgentie is. Om na te gaan wat daarmee moet gebeuren is echter de VBTB niet nodig, omdat het goed mogelijk is dat die voorbij genoemde urgentie schiet.



N.D. van Egmond

De opmerking van de heer Wijffels zie ik als een soort oplossingsrichting die een heleboel dingen met elkaar verbindt. Het waardenprobleem is inderdaad moeilijk. Moeten de waarden binnen of buiten het denkraam? Naar de wereld kijken door die brillen is inderdaad nogal ingewikkeld. De heer Wijffels stelt dat de ecologische staat van de natie op een manier wordt beschreven die even centraal staat als de economische staat van de natie. Achter de toestand buiten, kunnen dan de preferenties van de Nederlanders in kaart gebracht worden. Hoe hun gedrag is, zegt de heer Schnabel, niet alleen hoe ze erover denken maar vooral ook wat ze doen, die combinatie geeft dan de verbinding in de economie tussen die twee werelden. Er is een toestand buiten en je hebt de wijze waarop de mensen handelen; die twee dingen worden met elkaar verbonden via de economie die dat systeem volgt. Dan heb je daarmee een vorm van een eerste rapportage, die vanuit het ecologische hoekpunt, dus niet te ambitieus, wel verbreding zoekt; die de ecologische ontwikkeling betekenis probeert te geven in termen van hoe. Wat voor krachten zitten er in die samenleving verder achter en waar gaat het heen. Zo krijg je een verbinding tussen de toestand buiten en hoe mensen daar blijkbaar over denken.

M. Scheltema

Ik kan mij voorstellen dat de richting die u aangeeft aanspreekt, maar misschien nog wel wat te ingewikkeld is. Gaat het niet juist om het signaleren van de problemen en ook van de dilemma's die op het ecologisch terrein ontstaan wat betreft de

oplossingsrichtingen. Is het dan zo van belang dat als het ware vooral gekeken wordt naar de preferenties die je via enquêtes organiseert of is het juist ook van belang dat je dan voor de politieke besluitvorming een aantal dilemma's schetst die niet via preferenties meten worden opgelost maar via de politieke besluitvorming? Ik vind het juist belangrijk dat de afwegingen door de politiek moeten worden gemaakt, niet in de balans moeten zitten, maar worden voorgelegd als dilemma of oplossingsrichtingen aan degenen die daar een besluit over moeten nemen.

H.H.F. Wijffels

Daar kwam ik ook op uit. Laat vanuit de planbureaus daarover gerapporteerd worden. Daar vloeien ook dilemma's uit voort. Begraaf die niet in een balans en laat de politiek daar een oordeel over geven in een stuk dat het kabinet maakt en dat als zodanig behandeld kan worden in de Tweede Kamer, waardoor het onderdeel van het publiek debat wordt. Haal waardesystemen en waardeoordelen en de rapportage vanuit de planbureaus uit elkaar. De planbureaus zouden een zekere autonomie moeten hebben bij het opstellen van indicatoren.

M. Scheltema

Daar zou je twee dingen over kunnen zeggen. Vanuit de kant van de wetenschap, van de planbureaus, kunnen ontwikkelingen worden gesignaleerd die de politiek wellicht nog niet gezien heeft en mogelijk ook niet belangrijk vindt. Aan de andere kant kan ook de vraag gesteld worden of de politiek niet zo af en toe bij de eigen besluitvorming wensen te kennen kan geven over wat zij belangrijk vindt dat in de rapportages naar voren gebracht wordt.

L.J. Brinkhorst

Ik heb zelf een zekere aarzeling. Over de Waddenzee, een gebied waarvan we allemaal ongeveer menen te weten hoe dat ecologisch in elkaar zit, hebben we ongelofelijk veel gegevens, inclusief economische gegevens. Zou een kabinet, van welke samenstelling dan ook, als er zowel een ecologische balans als een economische balans is heel anders beslissen? Is het niet zo dat er gewoon een afweging wordt gemaakt op basis van voorkeuren? Zou de besluitvorming over de Waddenzee heel anders zijn als er een economische koffer van Zalm en een ecologische koffer van Pronk is? Ik denk dat het gevecht over het boren of over windmolens net zo hevig zou zijn. Dat is mijn aarzeling, het is niet ter principale een verzet, maar een aarzeling vanuit de praktijk van een beleidsmaker.

H.H.F. Wijffels

Mijn reactie daarop is dat dit misschien geldt in dit specifieke geval. De Waddenzee is natuurlijk een zeer zichtbaar element in onze natuurlijke kapitaalvoorraad. Maar de wijze waarop de informatie over de ecologische toestand publiek wordt gepresenteerd vanuit het politieke systeem en de wijze waarop daarover wordt gediscussieerd, is geheel anders, van een andere orde en van een ander niveau, dan over de economische aspecten. Het zou helpen om de ecologische aspecten als het ware een upgrading en daarmee ook een zichtbare plek, te geven in de wijze waarop het parlement, bijvoorbeeld in de algemene beschouwing na Prinsjesdag of op een ander geschikt moment, dit soort dingen in balans afweegt bij de beschouwing naar wat er verder in dit land moet gebeuren. De dominantie van het economische en het sociale verhindert in mijn optiek een voldoende scherp zicht op wat er ecologisch met de fysieke bestaansvoorwaarden op ons territorium en onze effecten op territorium elders in de wereld

feitelijk gebeurt. Dat wordt niet zodanig gepresenteerd, onder de aandacht gebracht en bediscussieerd, dat het voluit meeweegt in de afweging die gemaakt wordt.

L.J. Brinkhorst

Mag ik u een vraag stellen vanuit uw hoedanigheid als voorzitter van de SER? De Sociaal-Economische Raad is ontstaan in een tijd dat de ecologie niet of nauwelijks betekenis had. Zou u er een voorstander van zijn dat we de SER ombouwen tot een Sociaal-Economische- en Ecologische Raad. Dat er dus een ander soort mix komt waarin discussiepunten die door werkgevers en werknemers aan de orde worden gesteld maar waarin de ecologische dimensie eigenlijk vaak niet aan bod komt, wel formeel kunnen worden besproken. Zou dat niet een nog sterker argument zijn dan de presentatie van een ecologische balans op Prinsjesdag?

H.H.F. Wijffels

Ik maak hier vanmiddag opmerkingen op persoonlijke titel en neem niet zozeer een institutionele positie in. Ik heb een hele beschouwing gehouden over wat de 20e eeuw was en wat de 21e eeuw moet zijn. Daar hoort de ecologische dimensie volwaardig in mee te worden genomen; dat is ook de oefening waar we nu mee bezig zijn. Wij hebben daar in de SER voorlopig een praktische en pragmatische oplossing voor gevonden. Dat vindt plaats door over alle onderwerpen waar ecologische belangen mee spelen, de natuur- en milieu-organisaties deel te laten nemen aan het werk van de raad, zonder hen in een positie te manoeuvreren dat ze zich ook moeten uitlaten over het minimumloon, de pensioenen, de sociale zekerheid, over allerlei andere handelsaffaires, enz. Op deze wijze integreren wij die dimensie in ons werk.

Hierna wordt ook aan deelnemers in de zaal gelegenheid gegeven opmerkingen te plaatsen.

T.A.M. Beckers (TELOS)

De tot dusverre nogal abstracte discussie wil ik graag voorzien van wat empirische informatie. Het eerste punt is in lijn met de woorden van de heer Derksen, dat er vanuit sociaal-wetenschappelijk oogpunt over nagedacht moet worden of de benadering via wereldbeelden wel een goede aanpak is, of dat er meer gedacht moet worden aan richtinggevende principes en efficiëntie voor economische duurzaamheid. Bij sociale duurzaamheid gaat het om rechtvaardigheid en bij ecologische duurzaamheid gaat het om het principe van het herstellvermogen van de natuur. Het Zwitserse CBS heeft via die weg een interessante poging gedaan om een Duurzaamheidsbalans voor Zwitserland op te stellen.

Ik was het niet eens met zijn opmerking in de zin van 'schrapp het maar, het is te moeilijk, het is te vaag, het is te modieus, laat maar weg'. Dan zou je, denk ik, met de rug naar de toekomst kijken. De heer Wijffels heeft in een ander verband al een keer terecht opgemerkt dat de jaren '70 de jaren van de milieubeweging waren, terwijl in de jaren '90 de koppeling tussen milieu en economie is gezocht. Nu is het absoluut essentieel, en de verkiezingen zijn daarvoor een duidelijke aanwijzing, dat de sociale dimensie serieus wordt versterkt; juist vanuit het oogpunt van de rechtvaardigheid. In de Duurzaamheidsbalans die Telos afgelopen zomer heeft uitgebracht is geprobeerd vanuit een strategisch model te berekenen, waar Brabant op lange termijn naar toe zal moeten.

Ik was net als de heer Derksen niet gelukkig met het wetenschappelijke model van het MNP-RIVM. Aan de ene kant moet de wetenschap onafhankelijk blijven van de politiek, moet niet vermengd raken met allerlei korte termijn zaken, maar moet juist de lange termijn bewaken. Tegelijkertijd is er een heel nieuw denken over het koppelen van kennis aan de samenleving. Juist op het terrein van duurzame ontwikkeling is het koppelen van die kennis heel interessant. De vraag zou niet moeten zijn wat wil de politiek, maar wat wil de samenleving. Duurzaamheid is op de eerste plaats een maatschappelijk vraagstuk. Alleen door gedragsveranderingen van burgers, bedrijven, boeren, politici en consumenten kan werkelijke duurzaamheid dichterbij worden gebracht. Het monitoren moet dus geplaatst worden in een maatschappelijke context van veranderingen.

Wat in Brabant is opgevallen, is dat bij de politieke partijen een besef is ontstaan dat duurzame ontwikkeling een relevante zaak is. Het gaat bij duurzaamheid om een normatief, ambigu begrip. Het gaat volgens Brundtland om de behoefte van de toekomst; we kunnen hoogstens proberen die te voorspellen. Het gaat om 4 spanningsvelden:

- ecologie versus economie versus sociaal-cultureel;
- korte versus lange termijn;
- hier versus elders;
- individueel versus het collectieve belang.

In dat opzicht ben ik er niet voor om de wereldbeelden als richtsnoer te gebruiken. Dat geeft de indruk alsof je van het ene wereldbeeld in het andere kan stappen. De werkelijkheid is natuurlijk veel complexer. De wereldbeelden vallen over elkaar heen en afhankelijk van de verschillende gedragsdomeinen komen burgers en consumenten tot andere waarderings. Ik zou een aantal collectieve principes, efficiëntie, rechtvaardigheid en herstelvermogen, als basis gebruiken voor een nationale Duurzaamheidsbalans.

R. Hueting (Foundation Promotion SNI-Research)

De economie wordt hier voorgesteld als de productie en de verdeling ervan, en hoeveel werk eraan moet worden besteed. Zoiets bestaat niet. Je hebt alleen economische facetten die gekoppeld zijn aan verschijnselen. Zo heeft het verschijnsel productie allerlei facetten, waaronder het economische; ook onze fysieke omgeving, de natuur en het milieu, heeft een groot aantal facetten, waarvan het economische er één is. Het gaat bij de economie om keuzes tussen concurrerende doelstellingen, met het gegeven van de beschikbaarheid van slechts schaarse middelen.

Het volgende stuk wordt geciteerd uit een artikel dat in de Economisch Statistische Berichten gepubliceerd zal worden:

Productie en milieu zijn conflicterende doelstellingen omdat ceteris paribus meer productie minder milieu betekent en omgekeerd. We willen graag van allebei meer, maar dat kan alleen onder condities waaraan thans nog lang niet is voldaan en waarvan het onzeker is of er ooit aan voldaan zal kunnen worden. Het huidige productie- en consumptie-niveau is aanzienlijk hoger dan wat het milieu kan verdragen en handhaven, of verhoging ervan brengt komende generaties in gevaar tenzij is voldaan aan de zojuist genoemde condities. De discussies over productie gaan over de ontwikkeling van het niveau ervan van jaar tot jaar, waarbij verhoging van het niveau de inzet is. Handhaving wordt bestempeld als uiterst ongewenste stagnatie van vooruitgang en verlaging als rampzalig. Het gaat daar dus om zeer korte termijnen;

ver weg gelegen horizonten blijven buiten beschouwing. Bij de toestand van onze fysieke omgeving die in honderden miljoenen jaren is geworden tot wat het nu is, zitten we op een geologische tijdschaal. Het gaat daar om zeer lange termijnen. Bij duurzaamheid, het onbeschadigd doorgeven van de vitale milieufuncties van generatie op generatie, gaat het eveneens om zeer lange termijnen. Er bestaat duidelijk een conflict tussen de wensen voor productie op korte termijn en de wens om de levensomstandigheden voor de komende generaties niet in gevaar te brengen. Er bestaat een hevig conflict tussen de doelstellingen op korte en op lange termijn. Deze conflicterende doelstellingen laten zich niet onder één en dezelfde noemer van 'duurzaamheid' brengen zoals bij de zogenoemde 'brede duurzaamheid' gebeurt. Door dit toch te doen wordt het conflict verhuld, waardoor de oplossing ervan wordt bemoeilijkt. Opvallend genoeg wordt een eventuele verlaging van het productieniveau bij de bespreking van de brede duurzaamheid niet eens genoemd, terwijl dat toch voor de hand zou liggen omdat het huidige niveau aanzienlijk hoger is dan wat het milieu kan verdragen en een duurzaam productieniveau rond de helft is van het huidige.

N.G. Ketting (Voorzitter Commissie MER / lid Eerste Kamer)

Als deeltijdpoliticus ben ik toch ook een deel van de doelgroep. Ik krijg het wat benauwd bij grote delen van de discussie, omdat het woord 'balans' maar ook de manier waarop het wordt ingevuld, toch het risico in zich bergt dat het registratief en terugkijkend, dus een soort van post-beoordeling is. Ik zou juist het andere willen zien. Ten tweede wordt probleem benaderd van boven naar beneden, in de zin van 'hoe kunnen we dat nu voor de maatschappij doen'. Laten we Nederland eens bekijken als een opeenstapeling van besluiten die genomen moeten worden. Er moet gezocht worden naar een methode die het nemen van besluiten kan verbeteren. Er zijn in dat kader 3 aspecten te benoemen: 1) wat is duurzaam, 2) welke besluiten vallen daaronder en 3) hoe doen we dat dan?

Duurzaam kan dan 'het risico van afwentelen zo klein mogelijk maken' zijn. Welke besluiten kan je definiëren? En hoe vervolgens de besluitvorming? Dan kom ik terug bij wat de heer de heer Van Hoek opmerkte. Natuurlijk zijn alle gegevens er wel, maar de gemiddelde bestuurder kan niets met de vormen en clusters waarin die gecommuniceerd worden. Het zou verstandig zijn de mogelijkheid te onderzoeken om in het kader van een duurzaamheidsbeoordeling te komen tot een dusdanig geïntegreerde besluitvorming en wijze van het presenteren van de informatie, dat een gedeputeerde of wethouder daar ook wat aan heeft. In een werkgroep waaraan het SCP en ook de SER hebben meegewerkt, hebben we getracht dat in de vorm van experimenten gestalte te geven, om zo te bezien of de besluitvormer daar ook op een geïntegreerde wijze wat aan heeft. Dit voorstel ligt echter nog steeds bij VROM.

3.7 Conclusies door M. Scheltema

Het is een soort ontwikkelingsperspectief, er voor te zorgen dat bij de besluitvorming het ecologisch perspectief voldoende hoog op de agenda staat. Hierbij gaat het er niet zozeer om, en dat suggereert het woord 'balans', dat er een afgewogen oordeel over alle aspecten die voor de duurzaamheid van belang zijn vanuit verschillende wereldbeelden in beeld worden gebracht. Het gaat veel meer om het signaleren van de ernstige problemen die op het punt van ecologische duurzaamheid zich kunnen voordoen; het aanbieden van de dilemma's die daaruit voortvloeien voor de politieke besluitvorming en als onderbouwing van de verschillende oriëntaties die je daar in de politiek bij kan hebben.

Het startpunt zit bij de werkzaamheden van het MNP-RIVM, dat als het ware ook een signalerende functie zou moeten hebben. Je moet niet moet proberen alles in één kader af te wegen, maar wel de belangrijke problemen signaleren. De samenwerking met de andere planbureaus moet feitelijk in aansluiting op de ecologische problemen gestalte krijgen, waarbij ook de sociale en de economische kant in kaart wordt gebracht ter onderbouwing en agendering van de besluitvorming. Het moet dan ook niet te ingewikkeld gemaakt worden. Er moet niet worden geprobeerd de waardenoriëntaties in het model in te bouwen, maar deze juist niet in het model of de balans weer geven. Echter moet wel duidelijk worden gemaakt, dat er op verschillende manieren naar gekeken kan worden. De vraag hoe dat moet gebeuren moet aan de politiek worden overgelaten. Dan wordt er ook meer recht gedaan aan de doelstelling, dan wanneer een te gecompliceerd en te besloten beeld wordt gegeven. Het ontwikkelingsperspectief in de richting van de besluitvorming is belangrijker dan een afgewogen oordeel over hoe het in het verleden is gegaan.



Bijlage

Deelnemers aan het Symposium 'Balans in Duurzaamheid'

Achternaam	Voorletters	Naam organisatie
Akse	E.J.	Provincie Drenthe
Anema	W.J.	Ministerie van Buitenlandse Zaken
Beckers	T.A.M.	Telos
Berends	H.	Alterra
Berg van den	R.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Blankerts	P.	Ministerie van LNV
Boer de	B.	Centraal Bureau voor de Statistiek
Boois de	H.M.	Raad voor het Landelijk Gebied
Boot	P.A.	Ministerie van Economische Zaken
Bos	M.G.	Sociaal-Economische Raad
Bouma	J.	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Braakman	J.	Agrarisch Dagblad
Brederode van	L.	Ministerie van VROM
Breggen van der	J.W.	IPO
Bresser	A.H.M.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Brinkhorst	L.J.	Ministerie van LNV
Broertjes	J.B.	Provincie Flevoland
Burger	K.J.M.	Ministerie van OCW
Buul van	F.M.	Ministerie van VROM
Dekker	P.	Sociaal en Cultureel Planbureau
Derksen	W.	Ruimtelijk Planbureau
Diederer	H.S.M.A.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Diepen-Oost van	F.G.	Raad voor het Landelijk Gebied
Dietz	F.J.	Ministerie van VROM
Dijkerman	H.J.	Centraal Bureau voor de Statistiek
Dreumel van	F.M.C.	Ministerie van VROM
Duijvenbooden van	W.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Egmond van	N.D.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Geel van	P.L.B.A.	Provincie Noord-Brabant
Gemerer van	J.J.	IPO
Ginjaar	L.	Eerste Kamer
Groen	R.H.	Provincie Zuid-Holland
Groen	W.Th.P.	OpdenKamp Adviesgroep
Grosskurth	J.A.	ICIS
Gun van der	V.	Ministerie van Verkeer en Waterstaat
Haan de	M.	Centraal Bureau voor de Statistiek
Hafkamp	W.A.	Erasmus Universiteit Rotterdam
Hazeu	C.A.	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Hees	E.M.	Centrum voor Landbouw en Milieu
Hemerijck	A.C.	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Hinsen	P.W.J.	Alterra

Hoek van	T.H.	Centraal Planbureau
Hoekstra	J.A.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Hofman	T.A.	Provincie Zuid-Holland
Hogenbirk	L.A.	Provincie Utrecht
Hogervorst	N.J.P.	Ministerie van VROM
Hueting	R.	Foundation Promotion SNI-Research
Husmann	G.G.F.M.	Ministerie van VROM
Jantzen	J.	Inst. Voor Toegepaste Milieu-Economie
de Jong	S.H.	Ministerie van LNV
de Jongh	P.E.	Ministerie van VROM
Karimi	F.	GroenLinks
Ketting	N.G.	Commissie MER
Kip	W.N.	Essent Energie
Klerk-Engels de	B.	Instituut voor Agrotechnologisch Onderzoek
Klundert van de	A.F.	Ministerie van VROM
Koning	J.B.M.	Telos/Globus
Kooy	W.J.	Raad voor het Landelijk Gebied
Kuiper	R.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Kwak	A.	Ministerie van VROM
Langeweg	F.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Lith van	D.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Lith van	E.F.	Provincie Utrecht
Lyklema	J.	Wageningen Universiteit
Maas	R.J.M.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Maessen	P.J.J.	Maessen Beleidscommunicatie
Meijer	R.	Centraal Bureau voor de Statistiek
Mesu	J.J.	Expertisecentrum LNV
Mulder	M.	Centraal Planbureau
Napel ten	G.J.	Provincie Flevoland
Oostra	A.	Ministerie van LNV
Post	G.J.	Ministerie van LNV
Prillewitz	F.C.	Raad voor het Landelijk Gebied
Raaphorst	F.C.W.	Stadsgewest Haaglanden
Rabbinge	R.	Wageningen UR
Reep van de	J.	De Nationale Jeugdraad
Rense	R.	Rense Milieu Advies
Rensma	A.	ICIS
Roest Crolius	M.S.	Ministerie van BuZa
Roode de	P.C.W.	Provincie Zuid-Holland
Roorda	H.	Ministerie van VROM
Ros	J.P.M.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Rotmans	J.	ICIS
Saris	F.	Universiteit Leiden
Sauer	P.	Provincie Flevoland
Scheltema	M.	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Schnabel	P.	Sociaal en Cultureel Planbureau
Schoonenboom	I.J.	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Smits	P.J.	Productschap Tuinbouw

Son van	P.J.M.	Essent Energie
Struijs van der	P.	Productschap Tuinbouw
Tiemersma	F.J.	Ministerie van Economische Zaken
Timmer	M.S.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Turkenburg	W.C.	Universiteit Utrecht
Ukkerman	H.R.	SNV Nederlandse ontwikkelingsorganisatie
Veerkamp	J.H.J.M.	Ministerie van Buitenlandse Zaken
Verdonk	A.	Ministerie van LNV
Vermeulen	D.C.M.	Staatscourant
Vierssen van	W.	IHE Delft
Vliet van der	G.M.	Nationaal Groenfonds
Vries de	H.J.M.	RIVM-Milieu en Natuur Planbureau
Waart van de	A.H.	Ministerie van Economische Zaken
Wel van der	E.R.	Gemeente Almere
Werners	S.E.	Ministerie van VROM
Wijffels	H.H.F.	Sociaal-Economische Raad
Wijst, van der	C.A.	Sociaal-Economische Raad
Willigenburg	A.K.	Provincie Overijssel
Zachariasse	L.C.	LEI
Zoeteman	B.J.C.	Globus
Zonnevijlle	J.A.	Provincie Zeeland